

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Сергій ПЛОХІЙ • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ — заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БІЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРІГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 9

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
(1917–1923)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2009

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телерадіоохорони та радіомовлення України
за програмою "Українська книга"*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядники: Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНІЮК,
за участю Варвари ШУЛЬГИ

Автори передмови: Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНІЮК

Автори коментарів: Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНІЮК,
Мар'ян МУДРИЙ

Переклад висловів іншомовного походження: Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-628-8 (т. 9)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2009
- © Капраль М., Фелонюк А., передмова, 2009
- © Капраль М., Фелонюк А., Мудрий М., коментарі, 2009
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2009

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УМОВА УКРАЇНИ З МОСКВОЮ 1654 РОКУ

СТАТТІ Й ТЕКСТИ

Переяславська угода і “Статті Б.Хмельницького”

I

Останні події — революція й визволення України, упадок Романових і старого правління — руба поставили питання про юридичний, правно-державний характер відносин України до Росії — з тим і про їх початок, себто об'єднання України з Московією за Богдана Хмельницького. Те, що досі звичайно було питанням науковим, історично-юридичним, часом політичним, але рідко виходило за тісні круги спеціалістів, тепер вийшло на широке всенародне видовище — дебатується на всенародних політичних зборах селянами, солдатами, робітниками. До мене звертаються селяни, солдати, інтелігенти, робітники з побажанням, щоб Переяславська угода була видана, стала приступною для обміркування всіх, і я як історик і як політичний представник українського народу вважаю своїм обов'язком негайно сповнити сю волю, не вважаючи на всі труднощі, зв'язані з її сповненням для мене.

Війна і всякі пригоди перервали мою історичну працю саме тоді, коли я приступав до вивчення сього многоважного моменту. Моя бібліотека зісталася у Львові, матеріали, котрі я почав підбирати наново, лежать у Москві; я засипаний тепер іншою роботою*. Замість того щоб дати, як я хотів, ширшу наукову студію на сю тему, я мушу обмежитися тільки короткими поясненнями, щоб, даючи в руки широкого громадянства тексти актів 1654 р., усвідомити його, як треба підходити до зрозуміння тих форм, в які уложилася угода України з Московією 1654 року.

Діло, бачите, не так просте. Коли говориться тепер про Переяславську угоду, або договір Богдана Хмельницького з Московією, уявляється зараз трактат, такий, до яких ми привикли в теперішніх обставинах міжнародного чи державного життя — конвенція, яка нормує становище двох самостійних, незалежних держав, що входять в умову між собою, конституційна хартія, яка уставляє відносини між Україною, що піддається під зверхність московського царя, і царем, як зверхником, щодо гарантованих їй прав і вольностей. Але в тих часах і обставинах умови уклалися в формах інших. Козаччина привикла більш цінити реальний факт, ніж букву привілею. В своїх відносинах до польського правительства вона посилалася на вольності і права, признані їй королями, але ці вольності і права в дійсності не були закріплені якимись сеймовими постановами чи королівськими приві-

лями, а були витвором практики, козацької займанщини. З другого боку, московське правительство, відповідно до прийнятих в московських кругах традицій, в зносинах з новими підданцями царя передусім силкувалося можливо піднести його престиж — прищепити їм те, на чім стояв московський лад: поняття, що цар стоїть понад правом, що кожний акт його — се ласка, пожалування, що в зносинах його з людьми, які піддаються йому, не може бути відносин рівного з рівним. В українську свідомість, виховану в порядках західноєвропейських, конституційних такі поняття не містилися, і на сім ґрунті трохи не розбилася справа, коли московські послани не згодилися зложити іменем царя присягу Україні на заховання її прав, перше ніж військо присягне йому на послух і покору.

По московському справозданню, старшина, щоб не дати провалитися всій справі, з котрою зв'язувалася надія на поміч Москви в війні з Польщею, кінець кінцем пішла на компроміс. Вона намовила військо вдоволитися тою усною заявою, котру уложили з нею царські послани іменем царським, і зложити присягу цареві, відложивши на потім докладніше уставлення відносин з Москвою — через козацьке посольство. Так от і уложилися ті форми, в які вилився акт об'єднання Української держави з державою Московською:

Усна умова гетьмана і війська з царськими послани, скріплена царським словом, переказаним головою посольства В.Бутурліним.

“Статті Б.Хмельницького”, себто домагання, поставлені військом до царського правительства, в формі петицій до царя і його резолюцій на сі петиції.

Жалувана грамота царська Запорозькому Війську, в котрій коротко збиралося і затверджувалося головніше, до чого царське правительство договорилося з козацьким посольством щодо дальших відносин України і Москви.

II

З отсих трьох моментів українська сторона, яка брала участь в уставленні відносин, надавала головне значіння усній умові гетьмана з царським послом Бутурліним.

В своїй (поданій нижче) грамоті до царя, просячи вислухати його послів і потвердити “всякі свободи і маєтності духовних і мирських людей”, гетьман посилається на “царське слово”, сказане царськими послани: «Ближній твого царського величества боярин з товаришами обіцяв: “І більше сих речей одержите від великого государя, коли попросите — більшими вас свободами, державами і добрами, наділить царське величество, ніж королі польські і старі князі руські».

В листах, висланих своїм посланом до Москви 21 березня, гетьман і писар Виговський нагадували їм добиватися широких прав Україні, маючи на ува-

зі запевнення, дані Бутурліним. “Однаково пам’ятаєте й самі, ваші милості, як Василь Васильович Бутурлін словом його царського величества нас упевняв¹, що його цар[ське] вел[ичество] буде ласкавий не тільки потвердити нам права і привілеї, од віків дані, і при стародавніх вольностях заховати, але і ще більші показати всякого чину людям”, — писав гетьман. “Треба про всі старі² як духовні, так і світські, всякого чину, умовлятися певно, щоб усяк був задоволений, і зараз на все просити привілеїв; не треба нічого над наказ упускати, і при всім пригадувати, як нас Василь Васильович Бутурлін запевняв словом царя його милості, що й понад наше прошення, чого б ми бажали, цар його милость невідмінно вдоволить”, — вторував і писар. Гетьман поручав звернути увагу, що султан турецький, “хоч і бусурманин”, обіцяв Україні лишити всі права і вольності і вдоволитися тільки військовою поміччю, без усякої дані. “Коли б цар в чім-небудь “уняв” українські права і вчинив “найменшу досаду” українцям, належить рахуватися з великою небезпекою — царські привілеї мусять бути прислані без усякої проволоки, і мають бути такі, щоб вповні вдоволити народ”, — писали обидва³.

На сім гетьман стояв і потім. Коли московське правительство кілька літ потім (весною 1657 р.) через свого посла Федора Бутурліна висловило гетьманові докори за те, що він не додержує московських статей в своїм правлінні, гетьман доволі рішуче дав зрозуміти, що він вважає московські статті обов’язковими лиш постільки, поскільки вони згідні з Переяславською умовою. “Судді Самійлу і полковникові Тетері він, гетьман, не наказував, і в гадці у нього не було того, щоб царське величество по великих містах — в Чернігові, Переяславі, Ніжині — велів бути своїм воєводам, а доходи, збираючи, віддавати воєводам царського величества. Будучи на трактатах з бувшим боярином царського величества і намісником тверським Василем Васильовичем Бутурліним з товарищами, він умовився тільки⁴, щоб воєводи були тільки в однім місті Києві — на те, аби всі сусідні володарі знали їх підданство під високу руку царського величества — що в старій столиці великих князів російських воєвода царського величества”⁵.

І після того, як відносини до Москви були зірвані і Юрій Хмельницький з старшиною наново завели мову про ці відносини, вони поставили жадан-

¹ “...словомъ его цар[ского] вел[ичество] насъ утвержалъ...”

² Очевидно — права.

³ Акты ЮЗР, т. X, с. 553—554, 558.

⁴ “Будучи онъ, гетьманъ, на трактатахъ царскаго величества съ бывшимъ бояриномъ и наместникомъ тверскимъ съ Васи́лемъ Васи́льевичемъ Бутурлинымъ съ товарищи только домолвили...”

⁵ Акты Ю[жной] и З[ападной] России, III, с. 569.

ня, щоб було відновлене “те, що було постановлене в Переяславі обома сторонами при виконанні присяги, і щоб ті права, привілеї і вольності, подані тоді, не були одмінені і в нічім не нарушені”¹.

Московські статті, очевидно, мали тільки розгорнути і закріпити на письмі сю Переяславську умову — але, видно, вони, на погляд української сторони, не розгорнули сеї умови відповідно — судячи з того, як маловідомі війську і непопулярні були ці московські акти. На них посилається тільки московська сторона, ставлячи різні докори гетьманові; українська сторона до них не признається. Проголошені війську вони не були, зісталися в гетьманським архіві до смерті Б.Хмельницького, прочитані були тільки на раді при виборі Виговського, а в ширший ужиток увійшли в новій редакції, від часів Ю.Хмельницького, потім, як затерлася пам’ять про зміст Переяславської умови, а поширилися нові “статті”, видрукувані й розіслані по Україні царським правительством 1657 р.*

III

Офіціальні відомості про зміст Переяславської умови ми маємо в справозданні Бутурліна з його посольства і в згаданих листах гетьмана. Є й неофіційне — оповідання сучасника, але не самовидця — ченця Печерського монастиря Макарія Криницького, висланого 14 січня з Києва від митрополита до луцького гроду, щоб протестувати проти насильного приведення до присяги Москві. Він оповів: “...московські послы: князь, котрого імені не пам’ятає, думний дяк Семен Федорович і архимандрит з ченцями приїхали до Переяслава 5 січня ст. ст. Тоді, на Водохрищі, московський архимандрит відправляв церемонію. Другого дня приїхав Хмельницький і скликав народ на раду й об’явив свою волю, що добре обміркувавши, він вибрав за пана царя московського. Відмовили, що йдуть за волею старшини. 8 січня по старому календарю Хмельницький удвох з Виговським присягли в соборній церкві на підданство московському цареві. Навзаєм присягли й послы². Передали від царя корогву, булаву і багату кучму. 9 дня присягали полковники: Джеджалій, Тетеря переяславський, ніжинський, прилуцький та інші, котрих не знає. Старого переяславського війта хворого принесли на ліжку, щоб присяг; другого дня після присяги він помер. Богуна, каже, не було. Договірні статті послано до царя, але як положено умови, не знає”³.

¹ Статті Ю.Хмельницького: Акты ЮЗР, IV, с. 256.

² “...Chmielnicki samowtor z Wychowskiem w cerkwi soborney przysięgę oddal y poddaństwo carowi moskiewskiemu, któremu wzajem przysięgli posłowie”.

³ “Relacya Makarego Krynickiego” — з російським перекладом надрукована в “Чтениях москов[ского] общ[ества] истории”, 1861, III, і ще раз в “Русском Архиве” (1893, IV, с. 416) надруковано російський переклад, з паперів Бодянського [Из бумаг О.М.Бодянского. Два частных польских письма во время воссоединения Малороссии].

Оповідання і інтересне тим, що дає знати, як про се говорили на Україні; особливою докладністю воно не визначається. Але й урядове звідомлення Бутурліна теж, видима річ, однобоке: в своїм справозданні він робить головний натиск на те, як він боронив царський престиж перед новими підданими, рішучо відмовившись зложити присягу іменем царя. Се було в дусі тодішньої московської політики, і Бутурліну з товаришами признано царським правительством в особливу заслугу в їх місії, що вони встигли умовити гетьмана з старшиною, аби від сього жадання відступили.

Ту заяву, якою він задоволів гетьмана і військо, так що вони не вимагали більше присяги, Бутурлін в своїм справозданні переказує дуже загально. У вступній його промові знаходимо тільки обіцянку, що цар держатиме Військо Запорозьке в своїй ласці і буде боронити від неприятелів. Гетьман і старшина, по словам справоздання, ждали присяги іменем царя, що:

цар Війська Запорозького (себто України) польському королеві не видасть, а боронитиме його;

вольностей не порушить (се, очевидно, треба розуміти в широкім значінні — збереження того вільного, самостійного устрою, який здобула собі Україна, ставши народом незалежним, по признанню московської сторони);

класові і маєткові права всякого стану людей будуть захищені, і на маєтності мають бути дані в потвердження царські грамоти.

Бутурлін на се заявляє, по справозданні, згоду в таких словах, що цар держатиме гетьмана і військо в милостивім жалуванні, опіці і обороні від ворогів, вольностей не відбере і маєтності потвердить. Гетьман і військо повинні вірити сьому, тому що царське слово змінне не буває — те слово, що посла переказали у вступній промові і розвинули в другій заяві. І гетьман, і військо, мовляв, вдоволилися сим і порішили, що свої жадання цареві вони предложать детальніше через своїх послів.

Про те, чи гетьман з старшиною дійсно відступили від свого жадання присяги від московських послів, свого часу була полеміка між істориками московськими і українськими. Українські посилалися головно на оповідання Величка про обоюсторонню присягу в Переяславі¹. У Величка, одначе, часто

¹ Величко в своїм "Сказанію" [*Величко, Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке*] оповідає (I, с. 172), що на раді після промови гетьмана "читані там же в раді прежде зпоражение (складені) и наготовление того союза пакта (умови): а по вчитаню оних виконана от Хмельницкого зо всею старшиною і товариством на вірність новому государеві своєму присяга; а по виконаню оной дана Хмельницкому от помененого полномочного посла Бутурліна царская хорогов і булава, і иние значние от лица монаршого так самому ему Хмельницкому, яко і всей старшині і черни там бившой дані дарунки, з таким монаршим под клятвою словом и увевненем, же (що) держати он пресвітлійший монарх російський Малую Росію зо всім Войском Запорожским в своєї протекції при ненарушимом захованю старовічних ея прав і волностей міет (має), єї от всяких неприятелей і наступств їх своїми войсками і скарбами вспомагати і боронити". Костомаров, посилаючися на оповідання, стояв на тім, що Величко опирається на відомостях сучасника. Але се дуже непевно.

стрічаються чисто фантастичні подробиці — він описує події скоріше як белетрист, ніж як історик. Важніше оповідання Макарія (наведене вище) — воно доводить, що про присягу Москви на Україні говорили дійсно. Але не так твердження Бутурліна, як мовчання української сторони — гетьмана, писаря, послів про московську присягу, коли так багато говорилося про царське слово, змушують думати, що формальної присяги з московської сторони таки не було. Воно, однак, й не має особливої ваги в сій справі.

Гетьман в своїм листі, посланим з козацькими послами цареві, з 17 лютого, і в листі до сих послів, 21 березня, вказує, що московські послы запевнили військо тими, вище наведеними словами, що цар не тільки зіставить в цілості всі “права, і устава, привілеї і всякі свободи” України, але їх розширить і умножить.

Се те, в чім лежить вага і зміст Переяславської умови, — на такім розумінні її, безсумнівно, стояла українська сторона, і московська також. Під тими загальними виразами про царську милість і заховання свобод розумілося признання і забезпечення того вільного укладу, в котрім український народ, правно увільнений від своєї залежності від короля “преступленієм присяги его” (через недодержання королем даної ним присяги), пробував в хвилі свого прилучення до Москви. Воно було забезпечене в Переяславі словом царським, переказаним козацькому війську Бутурліним і товаришами, се вважалося певним забезпеченням справи, на тім військо зложило цареві присягу, і потім мало тільки дістати в Москві через своїх послів царське затвердження на письмі того, що воно розуміло під своїми вольностями.

Послы сі, вислані з Чигирини в середині лютого: військовий суддя Самійло Богданович і переяславський полковник Павло Тетеря, — прибули до Москви дня 12 березня, другого ж дня були прийняті царем і потім, того ж самого дня перед визначеними для переговорів боярами: кн. Трубецьким, тим же Бутурліним, окольничим Головіним і думним дяком Алмазом Івановим усно вложили домагання війська, передані з ними московському правительству. Сі домагання були записані на сій авдієнції московськими дяками, що поділили їх на 20 пунктів. Незалежно від сього бояри просили послів подати свої жадання на письмі — се було сповнено, і другого дня послы передали боярам свої домагання, сформульовані в 23 пунктах (5 останніх, однак, дотикають не конституційних питань, а важних справ даного моменту). Сі козацькі пункти були подані на обряду царської думи, і на них були дані відповіді, а по деяким справам рішено було зажадати від козацького посольства пояснень. Але що тим часом надходив страсний тиждень, коли, за московським звичаєм, цар залишав усякі державні справи, щоб віддатися виключно релігійним обрядам, тому 19 березня, в Вербну неділю, послам дано прощальну авдієнцію у царя, і після неї бояри мали з ними

конференцію по деяким суперечним і неясним для них питанням. По тій конференції, на основі переказаних їм царських резолюцій на піднесені ними питання (і взагалі — очевидно — тих відомостей, вказівок і порад, які їм були дані офіційно і неофіційно), козацькі послы подали в останній формі свої статті, і на них цар чи його бояри положили свої останні резолюції. Оригіналів обох козацьких декларацій досі не опубліковано — першу видано в московському перекладі, з актів старого Посольського приказу¹, другу, останню, тільки в московській переробці — чорновику (брульоні), виробленим згаданим Алмазом Івановим, на котрім, очевидно, лежала вся реальна, властива сторона переговорів з козацькими послами і вироблення тих актів, які мали устави відносини України до Москви (по московським правилам, до всяких посольських і адміністративних справ визначалися високородні бояри, так сказати, в декоративній ролі, і при них завжди дяки — спеціалісти, з людей безродних, які, властиво, вели діло). З брульону видно, що дяки робили вибірку з декларації козацьких послів, і в такій вибірці, з царськими відповідями сі “статті” були дані послам разом з жалуваними царськими грамотами і з ріжними листами до гетьмана, 27 березня, при відправі послів назад на Україну.

З грамот головне, принципіальне значіння мала грамота Запорозькому Війську, наведена нижче. Вона коротко збирала головніше з затверджених статей, в іншим відкликуючися до їх самих, і, властиво, мала служити конституційною хартією України. Але на практиці, як уже сказано, роль сеї хартії перейшла до “статей”, і то не в автентичній редакції 21 березня, а в якійсь непевній, пізнішій переробці, взятій за підставу при відновленні відносин України до Москви за Юрія Хмельницького.

IV

З огляду, що цар не вповні вволив волю козацького війська, так як воно розгорнуло свої поняття українських вольностей в московських переговорах, московські статті і жалувана царська грамота не вдовольнили старшину і не були опубліковані, ні подані до всенародної відомості, і так само, як і різні царські надання для гетьмана і старшини, зосталися без ужитку й відомості громадянства.

Дійсно, в ряді питань московське правительство не прийняло того становища, на яким стояло правительство України. Воно обмежило право дипломатичних зносин України (§ 5), не лишивши гетьманові права зсилатись з турецьким султаном і польським королем, — себто найважнішими контрагентами української політики, — без царського указу. Воно зоставило за

¹ Тепер з Архіву Міністерства закордонних справ у Москві. Один текст в: А[кты] ЮЗР, X, [с. 437–446], другий у Костомарова [Костомаров, Богдан Хмельницький], гл. XX, [с. 557–564].

собою нагляд за фінансовою управою України і не пристало на найбільш прийнятну для українського правительства форму — виплачувати певну суму до царської казни (взамін за військову поміч і царську плату козацькому війську), замість збирання яких-небудь доходів на царя. Воно під сумнівом зоставило автономію української церкви. І нарешті — що було особливо небезпечно — заявляло намір посилати своїх воевод на Україну всупереч виразно заявленій позиції українського правительства, що московські урядники на Україні не бажані¹.

Гетьманське правительство не прийняло до виконання тих пунктів, які розходилися з його становищем: гетьман вів зносини з усіма сторонніми державами без царського указу; Україною правив, не допускаючи ніякої участі в тім московського правительства, збираючи всі доходи і не передаючи з них нічого до царської казни, і т. ін. Коли московське правительство поставило йому різні докори за недодержування статей², Б.Хмельницький, як те вже було сказано вище, виразно відкликався до переяславської умови, заявляючи, що роль київського воеводи вважає, так би сказати, чисто маніфестаційною тільки, і взагалі поставив під сумнів важність московських статей там, де вони відходили від принципів Переяславської умови.

Навпаки, московська сторона, ігноруючи переяславські “трактати”, посилалася на московські статті й побивала їх буквою гетьманське правительство в суперечних питаннях. Доволі інтересні, одначе, подробиці, в яких московські бояри нагадують гетьманським послам зміст статей, в серпні 1657 р. (саме перед тим, як прийшла вість про смерть Богдана Хмельницького): “Великий государ, його царське величество, велів їм, посланникам, об’явити: як у царського величества були в 162 році³ посланники гетьмана Богдана Хмельницького Самійло Богданов і він же Павло Тетеря — які тоді статті вони подали боярам і думним людям царського величества за гетьманською рукою і за печаткою, щоб на тих статтях гетьманові і всьому Війську Запорозькому бути в підданстві під високою государевою рукою, і який був указ великого государя на ті статті. А об’явити їм ті статті велів великий государ для пам’яті, аби їм пам’ятати, що в тих статтях написано...”⁴. Видимо, московське правительство знало, що царські резолюції 1654 р. ані

¹ “Чтобъ государь указаль быти въ ихъ козацкихъ городахъ воеводамъ изъ ихъ же людей, которые были бы люди знатные и вѣрные и права ихъ козацкіе знали”: Козацькі пункти 13 березня: [Акты ЮЗР, X], с. 439.

² Головне — щодо заграничної політики: “И то дѣло пристойное ли что вамъ съ непріятелемъ царскаго величества ссылатися и соединитися безъ воли и повѣленья великого государя нашего, его царскаго величества” (Акты ЮЗР, III, с. 567). Московське правительство мало на увазі союз України зі Швецією, всупереч політиці Москви.

³ Себто 1654; в Москві раховано тоді роки від створення світу, і тисячі для скорочення пропускалися.

⁴ Акты ЮЗР, XI, с. 743.

не відомі на Україні, ані не мають там признання. Щоб дати їм більше авторитету, воно посилається замість статей на лист гетьмана до царя, привезений його послами, і з предложеними козацькими послами статтями мішає царські резолюції, які розминалися і з гетьманським листом, і з статтями, предложеними козацькими послами, — тому й не мали признання у гетьманського правительства.

Коли тим часом прийшла вість про смерть Б.Хмельницького, московське правительство поспішило послати на Україну свого посла, щоб використати трудні для української старшини обставини для проведення в життя різних обмежень української державності, котрих воно не рішалось добиватися за життя Богдана Хмельницького. Послові спеціально поручено добитися проголошення статей, підійшовши до війська з найбільш демагогічної точки — обіцянки платити жалування війську з українських доходів. Коли б старшина і військо заговорили, що їм про ці постанови не відомо, посол мав, очевидно, наставати на те, щоб статті відчитано перед військом. І се дійсно вдалося. “Старшина і все військо, вислухавши государеву грамоту, говорили поміж собою на раді гетьмановому синові Юрієві Хмельницькому і писареві Іванові Виговському, щоб вони показали всьому військові ті всі статті, про що били чолом царському величеству гетьман Б.Хмельницький і все Військо Запорозьке, послаючи своїх посланців до Москви — суддю військового Самійла Богданова і переяславського полковника Павла Тетерею, — а ми всім військом і до сього часу того не знаємо, чим нас на наше військовоє чолобиття государ наш пожалував”. І другого дня, 26 с[ерпня] на раді старшини “і всього поспільства” “ті статті, що по чолобиттю гетьмана і всього війська прислані були від царського величества з суддею Самійлом і полковником Павлом Тетерею, перед ними на раді читано, і вони, вислухавши всі ті статті, раділи з милості царського величества і своїх вольностей, що великий государ, його царське величество, ні в чім не зменшив їх військовоих вольностей, наданих від давніших великих князів руських (!) і від королів польських, а ще примножив свою государську милость до них, Війська Запорозького”¹.

Так пише про се в своїм справозданні московський посол Кикін*. Воно, без сумніву, написано тенденціозно. Проте останні слова дають зрозуміти, про що тут була мова: треба було доводити війську, що московські статті дійсно були в згоді з Переяславською умовою, коли то царський посол іменем царя запевняв, що українські свободи не тільки зістануться не порушеними, але й будуть поширені, геть понад те, що Україна мала “від королів польських і старих князів руських”². Кикін запевняє, що військо зісталось

¹ Акты ЮЗР, XI, с. 787, 799, 802.

² Див. вище с. 36–37.

вдоволене його висновками. Не знати, як воно було в тій хвилі, і коли були дійсно заяви вдоволення, — наскільки вони були виразом щирої гадки і яких саме груп. Гетьманське правительство, в кождім разі, висновками Кикина зовсім переконане не було.

Воно вело далі свою політику, шукаючи нових точок оперття, замість Москви, яка не виявила щирої охоти забезпечити українську свободу, або, краще сказати, — зовсім ясно показала свої наміри її обмежити. “Шість тижнів пізніше в Корсуні підписано союзний трактат з Швецією, всупереч усім бажанням і жаданням московським, забезпечуючи повну самостійність і незалежність України¹, а за рік українська старшина виступила з своїм маніфестом до держав Європи, пояснюючи причини, що привели її до повного розриву і війни з Москвою: “Не з інших мотивів прийняли ми протекцію в[еликого] кн[язя] московського, як тільки для того, щоб заховати і примножити для себе і потомства нашого за поміччю Божою зброєю здобуту і кров’ю стільки разів вернену свободу нашу. Щедро наділене різними обіцянками і приреченнями в[еликого] кн[язя] московського, військо наше сподівалося, що з огляду на спільність віри і добровільне підданство в[еликий] князь буде для нас справедливим, прихильним і ласкавим, поступатиме з нами щиро і на свободи наші не замишлятиме, але ще примножатиме їх більше і більше², відповідно до обіцянки своєї. І так воно перше взялося до того, з нашим полковником ніжинським Золотаренком, щоб привести під владу в[еликого] кн[язя] московського Литву. Але здурили нас ті надії! Міністри й вельможі московські намовили того пречеснішого, всепобожного і ласкавого князя до того, що зараз же першого року, як завелися переговори між Москвою й поляками, під впливом надій на Польську корону, рішено разом нас придавити і поневолити, і до того вели вони свої замисли, щоб, занявши нас війною з Швецією, легше могли нас придавити і поневолити. Богдан Хмельницький разом з писарем своїм не тільки не дали на се згоди в[еликому] князеві, але й різними раціями намовляли через В.П.Кикина, аби не починали війни з Швецією в Лівонії. Мали ми в руках копію згаданої інструкції³, зовсім певну, але вірили, що се було ділом тільки міністрів і вельмож, що лестяться до свого князя, але ласкавий князь і святий патріарх на се не пристануть, і своєю щирістю силкувалися перемогти московські замисли. Отже, таки розпочато в Лівонії війну з королем шведським, союзником і приятелем нашим, без усякої причини, з того тільки, що світліший король шведський схотів завести прязнь з нами”, і т.д.⁴

¹ Архив ЮЗР, [ч.] III, т. VI, с. 335—336.

² Знов та формула Переяславської угоди.

³ Очевидно — в справі польсько-московського порозуміння.

⁴ Архив ЮЗР, [ч.] III, [т.] VI, с. 363—364.

Супроти такої невірної політики Москви в міжнародних справах і зрадливої тактики її у внутрішніх відносинах України, на котру вказує той же маніфест, українська старшина уневажнювала Переяславську угоду, недодержану Московією. І тільки невдачі, які спали на українську старшину, на Виговського і Ю.Хмельницького, внутрішнє роздвоєння України, підховане згаданою тактикою Москви, кінець кінцем змусили старшину знову завести переговори з Московією на принципах Переяславської угоди. Символом старшина хотіла її розгорнути в нові статті, незалежно від московських 1654 р. — між іншим вимовляла Україні необмежене право дипломатичних зносин, участь козацьких комісарів в дипломатичних конференціях Москви з іншими державами, особливо тими, з якими були спеціальні справи в українців, домогалася того, щоб Москва поза гетьманом не вела ніяких сепаратних зносин з ким-небудь на Україні, і щоб московське військо, посиlane на Україну в поміч гетьманові, зіставалося під його властю¹. Але московський уповноважений, кн[язь] Трубецькой, зрадливим способом постарався заманити до свого табору гетьмана з старшиною і, маючи їх в своїх руках, примусив зложити присягу цареві на статтях, мовляв, Б.Хмельницького, з різними новими московськими додатками*.

Та не тільки ці додатки значно обмежували державні права України, але і самий той текст статей, що Трубецькой подав Хмельниченкові з старшиною як статті Б.Хмельницького, дає редакцію значно змінену й погіршену, на некористь України, в порівнянні з дійсними статтями 1654 р. Наприклад, у справі дипломатичних зносин і автономії української церкви статті змінені на гірше, а за те заводилася платня гетьманові, старшині й козакам з українських доходів, котрі хотіла збирати собі царська казна². Доволі неясну сю справу толкують тим способом, що Трубецькой чи московські дяки, побачивши, наскільки не ознайомена старшина в дійсних статтях 1654 р., і тексту їх не має, сфабрикували новий текст і подали його за статті 1654 року³. Гетьман з старшиною, бачучи себе в московській засаді, заявили, що приймають ці статті і нові московські додатки, хоч годитися з ними не могли, і се насильство над ними дуже скоро привело до нового розриву.

Щоб спопуляризувати сим разом і закріпити в свідомості українського громадянства ці нові змінені статті, Трубецькой, “по указу великаго государя”, віддав [їх] воєводі Шереметьєву, щоб він їх видрукував, разом з присяжними підписами старшини, і розіслав “во всѣ черкаскіе (козацькі) полки, чтобъ про тѣ статьи, которые съ гетманомъ Юрьемъ Хмелницкимъ и

¹ Акты ЮЗР, IV, с. 256.

² Там само, с. 262—265.

³ Шафранов, О статьях Б. Хмельницкого, с. 388—389. Його погляд на статті в 14 пунктах 1659 р. як на новотвір прийнятий і новішими російськими дослідниками, бар[оном] Нольде і Розенфельдом.

со всѣмъ войскомъ Запорожскимъ постановлены на радѣ, вѣдомы были во всѣхъ полкахъ всему войску Запорожскому”¹. Се було сповнено, “книга” ся була надрукована в Києві і розіслана, і хоч заховалася в дуже малій кількості, все-таки свою мету осягла — статті 1659 р. спопуляризувала. А що московська централізаційна політика взагалі їхала на швидкім коні, раз у раз щось вирізуючи з українських прав, то незадовго і текст 1659 року став такою річчю, на котру старшина мала інтерес в своїй боротьбі з новими обмеженнями українських вольностей.

Українські ж привілеї 1654 р., не включені в сю книгу, надовго вийшли з юридичної й історичної свідомості українського громадянства.

V

Вияснивши ту фактичну обстановку, в якій уклалися головніші акти умови України з Москвою, перейдемо до вияснення юридичного, державно-правного характеру сеї умови і тих відносин, які уставлялися нею між Україною і Москвою. Над питанням сим спинялося чимало істориків і юристів, спеціалістів державного права, і вони намітили досить виразно і певно головні пункти в сім питанні.

Передусім вони міцно уставляють той факт, що акти 1654 р. були *умовою*, договором між двома державами, що уставляв їх відносини на будуче. З невеликими виймками, на сім ґрунті стояли взагалі ті дослідники, яким доводилося спинятися на сім питанні². Ті ж, що виступали проти сього³ і доводили, що договору не було, бо Україна просилася, мовляв, під руку московського царя, не ставлячи ніяких умов*, — сі мішають докупити питання форми і змісту і не розрізняють ріжних стадій в сих переговорах.

Так, Україна просилася. Але московському правительству було звісно, що свій перехід під царську зверхність вона не мислить інакше, як тільки в формі договору. Наприклад, 1651 р., після берестецької катастрофи, в найбільш критичний момент, Виговський говорив московському агентові, що він сподівається незадовго їхати послом до Москви в справі піддання. “І коли царське величество пожалує їх — зволить прийняти під свою високу руку, він про всі ті статті умовиться, на котрих статтях їм бути під государевою високою рукою”⁴. Те, що мало бути в Переяславі в січні 1654 р., московське правительство так і представляло собі як умову, і по перших вістях,

¹ Акты ЮЗР, IV, с. 273.

² Довгий ряд їх (не вичерпуючи все-таки) наводить Розенфельд у своїй книжці: *Розенфельд*, [Присоединение Малороссии к России 1654—1793], с. 30.

³ Карпов, Куліш, Мякотин.

⁴ “И будетъ царское величество пожалуетъ ихъ, велитъ принять подъ свою государеву высокую руку, и онъ о тѣхъ всѣхъ статьяхъ учнетъ договариваться, на которыхъ статьяхъ тому быть, что имъ быть подъ его государевою рукою”: Акты ЮЗР, III, с. 462.

одержаних від Бутурліна про Переяславський акт, висилаючи своїх воевод до Києва, воно поручало їм на випадок потреби воєнної сили домагатися її від гетьмана “на основі договору, як він умовився з Василем Васильовичем Бутурліним з товаришами”¹. І гетьман, з свого боку, те, що було в Переяславі 8 січня, як ми бачили, теж називав “трактатами”, і посилаючися на дані там царським іменем обіцянки, допевнявся тільки реалізації царськими привілеями того запевнення вольностей українських, яке було вже приобіцяне українській стороні перед її присягою. Про се же пригадувати московському правительству поручав він своїм послам. Присягу цареві зложено після того тільки, як царський посол царським словом запевнив українців, що їх жадання цар сповнить в повній мірі.

Справедливо завважає, відкидаючи аргументи тих, які не добачали “договору” в акті об’єднання України з Московією, авторитетний спеціаліст державного права барон Нольде: “Уважне читання офіційного статейного списку Бутурліна переконує, ... що в дійсності послі Олексія Михайловича дали вже в Переяславі деякі загальні зобов’язання, які потім вилилися в останній формі в “пунктах”, постановлених у Москві. Однак про “клятвену обіцянку”², здається, не може бути мови. З другого боку, гадка Куліша, нібито “по духу московського самодержавія” договору бути не могло, розбивається договірним характером пізніших актів між Московією і Малоросією*...; незалежно від того, “Переяславський договір” міг існувати, навіть коли б уставлялася необмежена власть царя в Малоросії: коли Малоросія не була завойована, одиноким способом “прилучення був власне договір”³. Розенфельд, розвиваючи сі гадки Нольде, завважає: “Малоросія від 1648 до 1654 року була державою (самостійною державою, доводить перед тим автор), але держава не завойована може бути прилучена до іншої держави тільки через договір, таким договором і являються статті 1654 р.”; “Противники теорії договору вказують, що Малоросія спочатку присягла, а потім отримала жалувану грамоту, і Москва потвердила статті. Се міркування ледве чи правильне. Не можна моменту присяги відривати від дальшого

¹ “А будетъ бояромъ и воеводамъ учинятца вѣсти прямые про приходъ къ Киеву воинскихъ людей, и имъ, смотря по вѣстямъ о прибылыхъ людяхъ, писати къ гетману къ Богдану Хмельницкому, чтобъ онъ по прежнему своему договору, какъ онъ договорился съ бояриномъ и намѣстникомъ тверскимъ съ Васильемъ Васильевичемъ Бутурлинымъ съ товарищи, прислалъ к нимъ бояромъ и воеводамъ въ Киевъ полковниковъ”: Акты ЮЗР, X, с. 368. Говориться, мабуть, взагалі про взятий гетьманом на себе обов’язок воєнної помочі.

² Нольде ([Очерки русского государственного права], с. 288) має тут на гадці Костомарова, що опираючися на Величка, приймає, що московські послі таки присягали іменем царя, хоч і не признавалися до того в своїм справозданні.

³ [Нольде, Очерки русского государственного права, с. 289 (прим. 89). — Упор.]

розвою переговорів, які закінчилися в Москві, почавшись в Переяславі; присяга була тільки початковим моментом цих переговорів, і її попередила офіційна заява московського посла Бутурліна про те, що цар потверджує всі вольності і закріпить маєтності; тому що сі вольності в Москві були незвісні і їх треба було обміркувати цареві з боярами, останнє затвердження прав малоросійського народу сталося після присяги. Але не треба забувати, що Хмельницький присягнув тільки після згаданої заяви Бутурліна, і в сій заяві міститься загальна формула того, що потім більш-менш детально устатовлено в Москві”¹.

Козацька Україна в 1648–1654 рр. дійсно була фактично незалежною державою, і як така входила в сіх літах в договірні відносини з Туреччиною, Кримом, Польщею, Москвою. Вона фактично володіла всіма тими прикметами, які в цілості характеризують державу: територія, котру охоплює державна організація, людність, яка признає над собою певну власть, і власть, яка виконує свої розпорядження на сій території і над сею людністю. Людність сеї України не признавала над собою ніякої іншої власті, крім війська і уставленого ним гетьманського уряду. Се військо і його уряд, хоч в зносінах з польським правительством не покидали старого, традиційного титула “війська його королівської милості”, фактично від 1648 року були незалежні, такими себе вважали, і московське правительство як незалежних приймало їх під царську руку. Се зазначене було і в промові Бутурліна на Переяславській раді, що цар велів прийняти їх під свою руку як “отъ королевскаго подданства свободныхъ, преступленіемъ присяги его” (з його сторони). Переяславська умова уставляла відносини між двома незалежними державами². А між двома державами, се справедливо зауважено, міг уставити відносини тільки договір. Таким і була Переяславська умова. розкрита потім і деталізована московськими статтями і царською жалуваною грамотою.

Як на обосторонній договір, стверджений обоюдною згодою, дивилася на сі акти не тільки українська сторона, а й московська. Та обставина, що Переяславська угода не була заприсяжена царем, а московські статті були предложені з козацької сторони в формі петиції, і з московської сторони були стверджені в формі резолюцій царського правительства і царської жалуваної грамоти, се в очах московського правительства не мало значіння. В подібних формах стверджувалися й пізніші статті. Ініціативною стороною

¹ [Розенфельд, Присоединение Малороссии к России], с. 30, 33.

² Що Україна в момент свого сполучення з Москвою була незалежною державою, се підчеркували дослідники не раз і перед тим, а спеціальніше над виясненням сеї гадки спіялися останніми часами Слабченко в своїй статті “Ще до історії устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст.” (Записки Львів[ського] наук[ового] товариства, т. 116, с. 70–71) і Розенфельд в своїй книжці ([Присоединение Малороссии к России], с. 8–9).

часом було українське правительство: воно предклало московському цареві свої домагання, і цар давав на них свої резолюції — в такій формі уложені Глухівські статті 1669 р., постановлені при потвердженні на гетьманстві Многогрішного. Часом царське правительство вносило свої статті на українську військову раду, і військо їх приймало, — так уложені “нові статті 1659 р.”¹, Батуринські статті Брюховецького 1663 р. і т. ін. В очах московської і української сторони се однаково був договір, стверджений згодою обох сторін, заявленою в тій чи іншій формі, і його не інакше можна було відмінити, як тільки за обопільною згодою обох сторін. Заносячи до царя своє прошення, щоб цар велів збирати доходи з українських міст до своєї казни і прислав туди своїх воевод, Брюховецький з товаришами просили, щоб “Військо Запорозьке і всі військові справи відати гетьманові по давньому, як положено в договорних статтях”². Після упадку Брюховецького, збираючися до відновлення статей, в 1669 р. гетьман Многогрішний пише до царських уповноважених кн[язя] Ромодановського з товаришами: “По указу в[еликого] государя нашого приїхали ми з старшиною до Глухова задля договору і постановлення діла благополучного; одначе для усного договору від себе і всієї старшини осіб значних до вашої милості посилаю, щоб з вашими милостями про все ще там на місці достаточо размовились і про все постановили”. А Ромодановський, повідомляючи його, що тепер їде до Глухова, зазначає: “На раду до вас ідемо, і як з’їдемося, за поміччю всесильного Бога, од царського величества поручене добропочате діло по договору постановимо і укріпимо, як тому наперед певному бути”³ і т. ін. За весь час, аж до Петра, московське правительство всі зміни в умові 1654 р., в “статтях Б.Хмельницького”, поновлених 1659 року, всі обмеження українських вольностей переводило не інакше, як в формі угоди, договору — нехай примусового в дійсності, але обостороннього по формі, котрим обидві сторони одмінляли умову попередню.

¹ От їх форма. Московська пропозиція — “По указу и повелѣнью великаго государя... всегда на его государеву службу гетману со всѣмъ войскомъ быть готову”. Військова резолюція: “И гетманъ и полковники, и вся старшина и чернь на радѣ выслушавъ, сей статѣ приговорили быть такъ какъ та статья написана”.

² “А войско Запорожское и войсковыя всякія дѣла вѣдать ему, гетману, по прежнему, какъ о томъ положено въ договорныхъ статяхъ”: Полное собрание законов [Российской империи], [т. I], ч. 375, с. 611–615; *Бантыш-Каменский*, Источники [малороссийской истории], I, с. 156.

³ Акты ЮЗР, VIII, с. 83, 85. “Договорами” називало акти українське громадянство й пізніше — в наказах 1767 р., посилаючися на статті Многогрішного, Самойловича, Мазепи: [Депутатские указы и всеподданейшие челобитья от шляхетства Малороссийской губернии] // Сборник [императорского русского] ист[орического] общ[ества], т. 68, [ч. ХСVI], с. 128; [ч. CV], с. 236.

І Петро I після полтавської катастрофи перший зважившись своєю односторонньою волею ломити українську конституцію, теж не важився заперечувати конституційних прав України. Не тільки в грамоті на вибір наступника Мазепі він “нашим, царського величества, словом” обіцяв “всѣ вольности, права и привилегіи, которыя вы отъ времени принятия блаженныя и достохвальныя памяти отца нашего подъ свою высокодержавную руку гетмана Богдана Хмельницкаго съ войскомъ Запорожскимъ и со всѣмъ малороссійскимъ народомъ, и потомъ при нашемъ государствованіи гетманы и все войско имѣли, свято, ненарушимо и свято содержать”. Потверджуючи на гетьманстві Скоропадського в 1710 р., він полишав йому “всякіе воинскіе и гражданскіе въ Малой Россіи дѣла управлять по войсковымъ правамъ, по прежнимъ обыкновениямъ и по постановленнымъ пунктамъ, на которыхъ приступилъ подъ высокодержавнѣйшую руку отца нашего гетманъ Богданъ Хмельницкій со всѣмъ Войскомъ Запорожскимъ и народомъ малороссійскимъ, и по нашимъ указамъ опредѣленнымъ и впредь посылаемымъ, безъ нарушенія правъ и вольностей стародавнихъ народа малороссійскаго”¹. І навіть посадивши на шию гетьманському правлінню свою “Малороссійскую коллегію”, він заявляв гетьманові, що сій колегії “велено все чинить по трактату, учиненному съ Хмельницкимъ”².

Цариця Катерина теж, скасувавши вже гетьманство і зломивши московсько-українську угоду, коли приходиться їй говорити про неї, все-таки споминає про неї як про “уговорні пункти Б.Хмельницького”³.

Таким чином, ті, власне, російські царі, які поламали і потоптали Переяславську умову, були вповні свідомі того, що вони робили — що вони безправно і беззаконно нарушали самовільно трактат, умову, договір, установлений за обопільною волею, який міг бути уневажений теж тільки за обопільною згодою. Вони були свідомі сього — але покладали на свою силу, на терор, котрий вони наводили на Україні своїми карами, і на привабу “чинів і жалування”, котрими переманювали легкодухів, кажучи словами самої Ка-

¹ *Бантиш-Каменский*, Источники [малороссійской истории, ч.], II, с. 176, 258.

² Статті 1722 р.: Там же, с. 315.

³ Інструкція Румянцеву при його призначенні генерал-губернатором України в 1764 р.: [Наставление, данное графу Петру Румянцеву, при назначении его малороссійским генерал-губернатором, с собственноручными прибавлениями Екатерины II] // Сборник имп[ераторского] рус[ского] ист[орического] общ[ества], VII, с. 380: “...необходимо нужно, подъ какимъ бы инымъ званіемъ, кромѣ подушнаго, то ни было, расположить на тамошній народъ и получать съ него въ казну нашу, по долгу и справедливости, да и по самимъ уговорнымъ пунктамъ гетмана Богдана Хмельницкаго, намъ безспорно принадлежащіе доходы...”

терини — “маючи в таких випадках і вовчі зуби, і лисячий хвіст”, для манення, кого можна було заманити¹.

Для сучасного свідомого українського громадянства факт зламання договору був таким ясным, що не підлягав сумніву.

Українська людність однодушно огудила політику російського правительства при нагоді вибору до Комісії уложенія 1767 р., в своїх звісних наказах* — не вважаючи на всі прояви вовчого терору (що доходив до засудів на смерть за опозицію урядовій політиці). Звісний український громадянин Політика* в своїй критиці наказу новоорганізованої (замість гетьманського правління, під проводом Румянцева) Малоросійської колегії, зложеного відповідно до нового правительственного курсу, писав, нагадуючи про договірний характер відносин України до Москви, якого не можна було нарушити без затрати всякого обов'язку України супроти корони: “Се добровільне підданство (українського народу московським царям), засноване на договорах, учинених Богданом Хмельницьким і всім малоросійським народом, де сказано: “Всі права, привілеїї, вигоди, вольності і звичаї всякого чину і стану людей, як то: шляхетства, гетьмана і Війська Запорозького, духовного чину, міщанства і всього народу хоронити вічними часами від усякого нарушення”. Се можна бачити з тих же договорів — а хоч їх і самих було досить і були вони міцні в своїй непорушності, то все-таки той гетьман просив понад те ще грамот-потвердженъ для всякого чину, і їх дано як шляхетству і гетьманові з військом, так і духовному чинові і міщанам окремо. Вицезгадані договори потверджувалися всіма государями, які володіли, коли вони вступали на престол, і при виборі кожного гетьмана, новими договорами і жалуваними грамотами. Тому полишаю на справедливе і безпристрасне обміркування шановного зібрання панів депутатів: чи Малоросійська колегія, бачачи такі численні, ясні і тверді потвердження вінчаних голів малоросійському народові на заховування його при давніших правах, привілеях і вольностях, не занадто сміливо взялася за не своє діло, захитавши всі ті потвердження і заводячи в Малій Росії постанови, у всім противні її

¹ “По множеству беспорядковъ, требующихъ исправления и другихъ лучшихъ учрежденій, воображаемъ мы себѣ и трудъ тотъ, котораго вамъ стоить будетъ исполненіе должности вашей, толь наипаче, что при всякомъ новомъ дѣлѣ и при развратныхъ иногда простаго народа объ ономъ понятіяхъ, со стороны же чиновныхъ людей пристрастныхъ и коварныхъ истолкованіяхъ, не всегда силою ввѣренной вамъ власти, но болѣе многообразными ласковости и снисхожденія средствами дѣйствовать и оными, смотря по дѣлу, по времени и по человекѣ, искусно изворачиваться должно. И для того можно сказать, что въ таковыхъ случаяхъ надобно имѣть и волчьи зубы и лисій хвостъ”, — ся цинічна порада міститься в тій же інструкції Румянцеву ([Наставление, данное графу Петру Румянцеву], с. 382) і дає добру міру московського “снисхожденія” в українських справах.

правам і вольностям, і тим нарушаючи святість договорів, котрих заховування приносить честь государям і утверджує цілість і добробут народів”¹.

І по тім, як сі всі пригадки, висловлені законною дорогою, зісталися без усякого наслідку, і українську автономію знищено до решти, найбільш активні представники українського громадянства не бачили перед собою іншого виходу, як дорогу одвертої боротьби проти зрадливого режиму.

VI

Піддаючися “під високу руку” московського царя, Україна зрікалася своєї незалежності, але заховувала виразні прикмети своєї державності і під московською зверхністю, хотіла зоставатися державою, тільки не суверенною, і признавалася в сім московською стороною. Се вповні очевидно, і переважна більшість учених, яким доводилося над сим зупинятись, не мали в тім ніякого сумніву — розходились тільки в выводах, під яку з форм державних сполучень, прийнятих нинішньою наукою державного права, належить Україну підвести.

Найбільш авторитетний з російських істориків права, визначний теоретик державного права покійний проф. Сергеевич у своїх лекціях писав про об’єднання України з Москвою — розповівши в коротких словах його історію: «Таким чином, Малоросія не була прилучена як провінція, як були прилучені, наприклад, Твер, Рязань й ін[ші] князівства. Малоросія лишилася осібною державою, з своїм особливим устроєм, з своїм військом, з своїм законодавством і навіть з правом зносин з чужими державами. Спитаємося: під яке поняття можна підвести се сполучення, під поняття персонального чи реального сполучення? Коли взяти під увагу ті умови, на основі котрих Малоросія прилучилася до Росії, і жалувану грамоту, дану Малоросії, — характер сього сполучення виясниться легко. В жалуваній грамоті говориться: “Малороссія принимается подъ нашу высокую руку и обѣщается служить намъ, сыну нашему и наследникамъ”. Звідси видно, що прилучення мало характер персональний, а не реальний. Малоросія не з’єдналася з Московською державою, а тільки признала своїм государем государя, що царював в Москві, з його потомством. Се факт персонального сполучення наслідком вибору². Але що московського царя вибрано разом з потомст-

¹ Наставление выборному от Малороссийской коллегии [в комиссию о сочинении проекта нового уложения г. коллежскому советнику и члену той коллегии], Дмитрию Наталину, [и возражение депутата Григория на ее наставления], с. 24–25.

² “Это случай личного соединения въ силу избрания”: [Сергеевич], Лекции и исследования по древней истории русского права, 2-е изд., [1899], с. 84. Не вважаючи на критичні замітки інших дослідників, Сергеевич не відступив від сього погляду, він повторявся в пізніших виданнях його курсу, до самої смерті [див., напр.: 4-е изд., СПб, 1910, с. 116. — Упор.]

вом, то сполучення мало тривати доти, доки існувало потомство Олексія Михайловича».

Сергеевич, таким чином, бачить в зв'язку України з Московією персональну унію — найбільш слабку з усіх форм державних сполучень. Проти його погляду виступив інший російський спеціаліст Коркунов. Він писав з цього приводу: «Унія передусім і безумовно вимагає одності в особі правителя. При всій окремішності Єгипта або Болгарії вони не стоять з Турцією в унії з тої простої причини, що мають осібних правителів: Єгипет — свого хедива, Болгарія — свого князя. Сі правителі підвласні турецькому султанові, а через те й держави їх, півнезалежні, стоять в васальних відносинах до Туреччини. Унія ж — се сполучення двох зовсім незалежних держав наслідком одності особи правителя. Але те ж саме було в XVII віці з Малоросією. Осібність її в тім найголовніше й виявлялась, що вона мала осібного правителя в особі гетьмана, що мав право навіть вести самостійно міжнародні зносини. Малоросія не стояла в рівноправних відносинах до Росії, вона підлягала їй. Російський цар не об'єднував в своїй особі дві окремішні державні власті, але малоросійський гетьман підлягав йому як зверхньому володареві. Се, очевидно, васальна залежність, а не персональна унія»¹.

Третій авторитетний російський правник, академік Дьяконов писав, виступаючи проти обох сих поглядів: «Обидві ці точки погляду викликають серйозні непевності. Персональна унія — се випадкове і тільки тимчасове сполучення держав. Прилучення ж Малоросії до Москви, по тексту жалуваної грамоти, розумілось як сполучення вічне. Там сказано, що государ пожалував Запорозьке Військо, «а вони його царському величеству в усяких його государських повеліннях служитимуть *вовіки*»; що Військо Запорозьке стало «під нашою царською рукою і присягли нам великому государеві, і нашим государським дітям і наслідникам *на вічне підданство*». Сі вирази показують, що мова йде не тільки про династію Романових, а про вічну службу і вічне підданство, себто всім государям, які б вони не були. Васальна ж залежність буває там, де між володарем-сюзереном і людністю васальної держави нема безпосереднього зв'язку, між ними стоїть особа правителя — васала. Людність присягає на вірність своєму правителеві, а той присягає на вірність своєму сюзеренові. Людність же Малоросії вчинила присягу (вѣру) на вічне підданство московському государеві, а гетьманові ніякої присяги не складала. І коли б було треба підвести прилучення Малоросії під якийсь тип сполучення держав, прийнятий сучасною теорією, то скоріше треба б признати прилучення Малоросії до Москви на основі «Статей Богдана Хмельницького» за унію реальну»².

¹ [Коркунов], Русское государственное право, I, с. 181.

² [Дьяконов], Очерки общ[ественного] и государ[ственного] строя древней Руси, I, с. 247–248.

Сі три головніші погляди на державно-правний характер сполучення України з Московією (до котрих прилучаються й інші дослідники — особливо до теорії васальної)¹, різняться в причисленні його до того чи іншого прийнятого науковою теорією типу державних сполучень, сходяться на тім, як бачимо, що всі вони признають за Україною після її сполучення з Московією прикмети державності, державного існування.

Се й не може бути інакше, коли мати на увазі ті форми, в яких Україна увійшла під зверхність московського царя і в яких зіставалися відносини її до Москви в перший період сього сполучення. Ті правники, які ослаблюють ці прикмети самостійної державності України й силкуються звести її до становища провінції Московської держави, посилаються на централізаційну політику Москви, виховану всією попередньою її історією і приложену також і до України. Вони розглядають відносини, зав'язані між Україною та Московією в 1654 р., з становища дальшої московської політики супроти України — тих обмежень, які заводила Москва на Україні крок за кроком, аж до повного знищення української автономії, освітлюють їх з погляду московських тенденцій, а не того порозуміння, яке було вихідною точкою нового державного сполучення і уставляло обов'язкові для обох сторін відносини.

Се найбільш виразно і яскраво виступає в останній з наукових праць, присвячених оцінці правно-державних відносин України і Москви, книжці Розенфельда. Він переносить вагу з чисто юридичного становища на історичне, з того, в яких формах відносини уставлялися, на те, що з них вийшло. Він підносить, що "погляд правительства (московського) і погляд гетьмана на статті були протилежні. Правительство дивилося на ці статті як на юридичну підставу для своїх централістичних змагань, гетьман і вся Україна бачили в них гарантію своєї свободи і незалежності". "Ставши на історичний ґрунт, — каже він далі, — ми мусили признати, що історично взявши (юридично сього могло й не бути), ся інкорпорація на особливих умовах² була початковим актом інкорпорації повної"³. Автор таким чином сам признає, що того, що сталось історично, юридично могло не бути, — а, властиво, не повинно було бути, коли б московська сторона держалася вірно тих умов, під якими Україна піддавалася під московську зверхність. Але кінець кінцем він сам признає, що Україна об'єднувалася з Московією як самостійна держава договором і заховувала за собою прикмети державності і після сього об'єднання, та що дальші зміни в сих відносинах також змінювалися в договірних формах; коли він не договорює до кінця, що ці договірні форми були зламані односторонньо волею Москви, себто що перехід України до

¹ Васальство добачили Сокольський, Покровський, Мякотин, Слабченко, реальну унію — Попов.

² Так оцінює юридичну природу сполучення України з Московією автор.

³ [Розенфельд, Присоединение Малороссии к России], с. 172.

нової інкорпорації зроблено зламанням договору, се його справа; але кождому уважному і об'єктивному дослідникові се мусить бути ясно.

Взагалі, що Україна зосталася при певних державних правах і після свого об'єднання з Москвою й її автономія мала характер конституційний, основувалася на договорі, — се ніяким чином не може бути поставлене під сумнів, і всякі спори про те, як саме назвати сю форму сполучення, в якій стояла Україна до Москви, являються, властиво, спорами про слова¹.

¹ Проф. Нольде, який в своїй праці про об'єднання України з Москвою підтягає право України під поняття тільки автономії, робить се тим способом, що під се поняття “самоуправи на підставі власного, а не дарованого державного права”, як він характеризує автономію, підтягає взагалі несuverенну державу, членів федеративного союзу і т. д., себто затирає всяку різницю між автономним краєм і державою з обмеженою суверенністю. Його автономна Україна являється кінцем кінцем об'єднаною з Москвою несuverенною державою, як справедливо вказує се Розенфельд ([Присоединение Малороссии к России], с. 70—71). “Не можна не вказати, — пише він, — на подібність теорії автономії у вказаних (професором Нольде. — *М.Г.*) рамках з державоподібним організмом проф. Сокольського. Справді, проф. Сокольський вважає, що основною прикметою сього “організму” являється “господство не по препорученію, а по собственному праву”, і на сій підставі він вважає Малоросію державоподібним організмом, а Фінляндію і Польщу — тільки інкорпорованими провінціями, тому що “їх особливості в законодавстві й управі були тільки привілеگیєю, дарованою російськими монархами, а не належали їм на власнім праві”. І “автономна” Малоросія проф. Нольде, і “державоподібна” Малоросія проф. Сокольського живуть своїм власним правом, “не привілеگیєю, дарованою російськими монархами”, а правом, “допущеним Московською державою”. Але тим часом як проф. Сокольський стоїть, властиво, на становищі васальної держави і його “державоподібний організм” — се “держава держав”, становище проф. Нольде наближається, властиво, до старої категорії, котру, по словам літератури тепер сливе ніхто не боронить, а ми (Розенфельд. — *М.Г.*) висуваємо для об'яснення природи відносин Малоросії й Росії. Се — категорія неповної інкорпорації, інкорпорації на спеціальних умовах. Справді, що таке “самоуправа на власнім праві”, коли признати, що Малоросія до 1654 р. була державою? (а се, видимо, признає і проф. Нольде, коли говорить: “Коли Малоросія не була завойована, одиноким способом прилучити був власне договір”, але при договорі мусять бути два суб'єкти, з них одним і була Малоросія — держава; коли б вона не була ним, то Москва юридично мусила б домовитися з Польщею, а не з Малоросією (прим. І.Розенфельда. — *М.Г.*)). Конкретно питання представляється так. Малоросія відділилася від Польщі, одержала міжнародне признання і стала державою; наслідком історичних обставин вона прилучилась до Московської держави, яка заховала за Малоросією широкі права, історично їй приналежні; Московська держава до часу “допускала” сі права, але коли Малоросія ослабла через внутрішні усобиці, а на російський престол вступив чоловік залізної волі, що всюди проявляв свою незламну енергію, самостійність Малоросії була знищена”.

Але ж кінцем кінцем, як розкривається отся “неповна інкорпорація” Розенфельда, маємо і у нього з України самостійну державу, яка договором об'єднується з іншою державою, і далі заховує свої історично приналежні права, свою самостійність — аж доки не приходить деспот, який ламає всі договірні відносини своєю волею, та й годі.

Москва признала, що устрій України ґрунтується і вона правиться на своїм власнім, договором з Москвою забезпеченім, праві, яке в актах означається терміном “прав і вольностей, які бували при в[еликих] кн[язях] руських і королях польських”, і котрі царським правительством можуть примножатись, а не вкорочуватись.

Головою українського правління московське правительство признало гетьмана, свобідно вибраного військом, без усякого мішання в те московського правительства, яке має бути тільки оповіщене про довершений вибір.

За гетьманом воно признало право дипломатичних зносин; хотіло обмежити його тільки щодо Туреччини й Польщі, але гетьманське правительство цього обмеження не прийняло, і на практиці правительство гетьманське і правительство московське вело свою дипломатію самостійно, не координовано навіть, і на сім ґрунті виникли головні непорозуміння і конфлікти.

Україна має власне військо, яке стоїть під властю гетьмана, і тільки його, — права розпоряджатись українським військом безпосередньо московське правительство навіть не заявляло.

Судівництво українське признане вповні незалежним і автономним без права якого-небудь відклику до московського уряду.

Адміністрацію Україна хотіла мати також автономну. Московське правительство, навпаки, хотіло держати там своїх воєвод. Кінець кінцем воно пропустило сей пункт в статтях зовсім і пробувало висувати пізніше, при нагоді. Але українська сторона стояла на тім і пізніше, що сі московські воєводи не повинні в нічим мішатися до адміністрації, і се мусило прийняти і московське правительство.

З фінансами було найбільш неясно. Українське правительство хотіло їх задержати в своїм завідуванні, але справу збивала стара традиція, що військо козацьке діставало “казну” від московських царів, і старшина при сій оказії хотіла на московські плечі переложити обов’язок давання плати війську. В зв’язку з сим московське правительство претендувало на збирання до царського скарбу доходів з української не-козацької людності і хотіло, полишаючи саме збирання урядникам місцевим, виборним, поставити над ними контроль з московських людей. Як посередні рішення, козацькі посли поставили (14 березня) побажання, щоб Україна платила певну круглу суму до царського скарбу, а на ніяку московську фінансову адміністрацію рішуче не згоджувались. Московське правительство на се не хотіло пристати, стояло на своїй резолюції, але результат був той, що сливе весь час Гетьманщини фінанси України zostалися в завідуванні автономних органів, і до царського скарбу не йшло з неї нічого; вона була відділена митним кордоном (таможнями) від Московщини і вела автономно свою економічну політику. Проба завести московське оподаткування за Брюховецького, мовляв, за його згодою, скінчилася всенародним повстанням, і московське правите-

льство після того не робило таких проб¹. Петро, ламаючи українську автономію, поспробував взяти фінансове хазяйство Гетьманщини в московські руки, але ця проба теж була недовга. Митну границю України скасовано тільки в 1750-х рр., і тільки Катерина, касуючи востаннє Гетьманщину, повернула доходи України до російського скарбу і положила початок тому експлуатуванню української економічної сили на потреби імперії, яке таких “блискучих” розмірів дійшло в останніх часах².

При всій невикінченості державного українського будівництва (що пояснюється тяжкими умовами, в яких жила Україна), хоч воно й зоставляло

¹ Цар Петро, коли треба було утримати український народ від переходу до шведів, пишно писав у своїх маніфестах: “Можемь непостыдно рещи, что ни которой народъ подъ солнцемъ такими свободами и привиліями и легкостію похвалитися не можетъ, какъ — по нашей, царскаго величества милости — малороссійскій, ибо ни единого пенязя въ казну нашу во всемъ Малороссійскомъ краю съ нихъ брать не повелѣваемъ” (*Бантыш-Каменский, Источники [малороссійской истории], II, с. 192*). Сю “милость” український народ собі виборив енергійним опором всяким фінансовим апетитам московського правительства, а той же Петро, як тільки вважав сей опір зламаним, рішив положити кінець і фінансовим українським “свободам”.

² Відібравши гетьманство від Розумовського і посилаючи на його місце виконавцем політика Румянцева, Катерина писала в своїй інструкції йому: “Відомий всім просторий обшир сеї землі (України), многолюдність народу, що в ній проживає, велика її плодородність і ріжні її переваги над многими місцевостями нашої імперії, завдяки гарному кліматові. Але за те не менше відомо всім і те, що Росія від того народу дуже мало, а за останнього гетьманського правління сливе й зовсім ніякої користі й доходів не мала”. І далі: “На початку секретної інструкції вам між іншими Малої Росії не порядками вже згадали ми, що від сеї, — такої просторої, многолюдної й многими корисними рослинами пребагатої провінції, до державного скарбу нема ніяких доходів; ледве чи хто міг би сьому повірити, а воно так справді, і ще навіть звідси туди видається по 48000 рублів (взамін скасованих мит). Було б невідповідно зіставатись їй в такому не порядку (!) і в дотеперішнім становищі, більше утяжливим, ніж корисним для держави, і при інших поправках доконче потрібно розложити і на тамошній народ та якимись-небудь ще іншими титулами, крім подушного, діставати від нього до нашого скарбу доходи, нам безперечно належні, по обов'язку і справедливості і навіть по самим уговорним пунктам гетьмана Б. Хмельницького”. “Конопля (пенька) малороссійська, тютюн і воли становлять уже не незначну частину державної комерції, і з розмноженням тютюну добрих родів і кращим готуванням його, за прикладом англійців і французів, вона може бути ще збільшена. Пильне ж розмноження шовковиці, особливо білої, для шовку, тим потрібніше, що він дуже потрібен для тутешніх фабрик, на велику заміну грошей, що виходять з держави щороку”. Без сумніву, все се було одним з головних мотивів, з яких московське правительство так заходжувалося коло прикорочення української автономії. Цариці Катерині першій удалося досягнути в сій сфері ті “блискучі” результати: вже в 1780 р. річний дохід царської казни з України дійшов сливе до 2 мільйонів рублів, величезної для того часу суми.

певні прогалини і шпари, котрими користувалася централістична московська політика¹, всі отсі прикмети українського устрою під зверхністю московського царя не лишають ніякого сумніву в тім, що Україна і під сею зверхністю не зtratила свого державного характеру. (Між іншим, се виявлялося на зверх у тім, що зносини центрального правительства велися з нею через Посольський приказ, потім через “Коллегию иностранных дел”, і тільки в моменти, коли гетьманство касувалося, Україна переводилася в завідування сенату, як провінція — хоч і признана на особливих правах).

Коли б доконче хотіти підвести ті відносини, в яких вона жила по з'єднанні з Московською державою, під якусь з прийнятих сучасною юридичною наукою форм державних сполучень, то я б також уважав їх найближчими до васальства — як се приймають понайбільше й сучасні дослідники (Коркунов, Сокольський, Мякотин, Покровський, Слабченко* й ін.). Власливо, вказано одну тільки прикмету, котрою відносини України і Москви після 1654 р. відрізнялися від відносин васальної держави до свого зверхника (сюзерена), таких, як-от відносини Болгарії до Туреччини, уставлені Берлінським трактатом 1878 р.* Се факт, вказаний уже вище (академіком Дьяконовим), що від української людності московське правительство зажадало безпосередньої присяги цареві. Але відносини сполучених держав взагалі настільки ріжнорідні, комбінації настільки змінні, що взагалі нелегко укладати їх в ті кілька форм, прийнятих наукою державного права, — особливо відносини давніших віків, мало вишколених в державнім праві. Важно уставити конкретні, реальні відносини, а вони не лишають сумніву в тім, що сполучення України з Москвою було сполученням держав, з задержанням за Україною державного права і після сполучення.

¹ Я коротко намітив головніше в “Ілюстрованій історії”, с. 322—323.

ТЕКСТИ

[1]

**Виїмок з справоздання московського посольства,
висланого на Україну на те, щоб прийняти її в підданство цареві¹**

Того ж числа² гетьман Богдан Хмельницький приїхав до Переяслава, за годину до вечора, а писар Іван Виговський приїхав січня 7 дня, і полковники та сотники теж з'їхалися до Переяслава. І 7 дня січня прислав гетьман Богдан Хмельницький до Василя Васильовича Бутурліна і товаришів полковника Павла Тетерю — щоб йому, гетьманові, з ними побачитись, а грамоти при тім не передавати і промови ніякої не говорити. І переказано через полковника до гетьмана, що боярин Василь Васильович з товаришами раді бачитися з гетьманом, а де саме побачитись, нехай би гетьман їм переказав. І гетьман переказав, що він буде у Василя Васильовича в садибі того ж дня під вечір.

І під вечір приїхали від гетьмана писар Іван Виговський та полковник Павло Тетеря, сказали, що гетьман зараз буде, і, сказавши, поїхали до гетьмана. І того ж дня, під вечір, приїхав до боярина Василя Васильовича на подвір'я гетьман Богдан Хмельницький, а з ним приїхали писар Іван Виговський та переяславський полковник Павло Тетеря. І боярин Василь Васильович з товаришами говорили гетьманові: прислані вони від великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Росії самодержця і многих держав государя і обладателя, з повним государевим милостивим указом, згідно з чолобиттям гетьмана і всього Запорозького Війська, і завтра, 8 січня, мають вони передати гетьманові государеву грамоту і сказати государів милостивий указ на розправнім дворі³, а після того, як грамота буде передана і государів милостивий указ буде сказаний, того ж дня мають іти

¹ В цілості се справоздання (по московській термінології — “статейный список”) друковане в Х т. “Актів Южной и Западной России”. Виїмок, що тут друкується, міститься на с. 215–234. Витяги включені в “Полное собрание законов Российской империи” під ч. 115 [т. I, ч. 115, с. 315–321]. Також в “Источниках малороссийской истории” Бантиша-Каменського (ч. I, с. 39) і далі.

² Себто 6 січня 1654 р. московське посольство приїхало до Переяслава 31 грудня і чекало гетьмана. Зложене воно було з “ближнього боярина” (найвищий московський чин) Василя Бутурліна, окольничого Івана Алфер'єва і думного дяка Ларіона Лопухіна. З Москви вислано його 9 жовтня, після Земського собору московського (рід Державної думи), скликаного на те, щоб обговорити справу прийняття України під царську руку. Собор 1 жовтня постановив, що гетьмана з військом треба прийняти і не відступати перед війною з Польщею з сього приводу. Сим була рішена справа.

³ “на съѣземъ дворѣ”.

до церкви, і гетьман, полковники й інша старшина і всякі люди мають присягти¹, як їм буде під государевою високою рукою. І гетьман казав, що великому государеві, цареві і великому князеві Олексієві Михайловичу, всієї Росії самодержцеві, вони з усім Військом Запорозьким раді служити щиро² у всім душами своїми і голови свої за государське многолітнє здоров'я покладати, і присягу государеві вчинити 8 січня й у всім згідно з государевою волею бути готовими. Завтра рано полковники всі будуть у нього, і він, поговоривши з ним[и], прибуде на розправний двір: вислухавши государеву грамоту і милостивий государів указ, треба буде йому поговорити з полковниками, а поговоривши з полковниками й старшиною, йти до соборної церкви і вчинити присягу государеві. І ще говорили гетьман і писар Іван Виговський: “Милость Божа над нами! Як за давніх часів за великого князя Володимира, так і тепер родич їх³ великий государ, цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Росії самодержець, зглянувсь на свою батьківщину Київ⁴ і на всю Малу Русь ласкою своєю: як орел покриває гніздо своє, так і він зволив прийняти нас під свою високу руку, Київ же і вся Мала Русь — вічне їх⁵, а ми всі раді великому государеві служити щиро всіма душами своїми і голови свої складати за його многолітнє здоров'я⁶.”

Того ж дня⁷ від гетьмана Богдана Хмельницького приходив писар Іван Виговський і казав бояринові Василеві Васильовичу Бутурліну з товаришами: була у гетьмана потайна рада з полковниками, суддями і військовими осавулами, і полковники, судді й військові осавули під государеву високу руку піддалися.

І після тайної ради, що мав гетьман з своїми полковниками, зрана того ж дня, в другій годині дня бито в барабан з годину часу на збір всього народу, щоб чути раду про справу, що має бути. І як зібралось велике множество всякого чину людей, вчинено великий круг для гетьмана і полковників, а потім і сам гетьман вийшов під бунчуком, а з ним судді і осавули, писар і всі полковники. І гетьман став серед круга, а військовий осавул велів всім мовчати. І по тім, як усі затихли, почав гетьман говорити мову до всього народу: “Панове полковники, осавули, сотники і все Військо Запорозьке і всі православні християни! Відомо се вам усім, як нас Бог свободив з рук ворогів, що гонили церкву Божу і озлобляли все християнство нашого схід-

¹ “учинити вѣру”.

² “служити и прямити”.

³ “сродникъ ихъ”.

⁴ В московськiм тодiшнiм стилi, говорячи про царя, титул його повторюється при кожному займеннику, що говорить про нього, — в перекладi се пропускаю.

⁵ Тут одно слово упушене.

⁶ Тут iде замiтка, що про се було послане царевi особiне звiдомлення 8 сiчня.

⁷ 8 сiчня.

ного православ'я, так що вже шість літ ми живемо в нашій землі без государя в неустанних війнах і кровопролиттях з гонителями й ворогами, які хочуть викоринити церкву Божу — аби ім'я руське не пом'янулося на землі нашій, і се нам уже вельми докучило, і бачимо, що не можна нам більше жити без царя¹. Тому нині зібрали ми раду явну всьому народові, аби-сьте собі вибрали государя з чотирьох, котрого хочете. Перший цар турецький, що багато разів через своїх послів закликав нас під свою власть; другий цар кримський; третій король польський — він, як самі захочемо, і тепер ще нас у першу ласку прийняти може; четвертий — православний государ Великої Росії, цар і великий князь Олексій Михайлович, самодержець всієї Росії, східний, котрого ми вже шість літ безнастанними нашими благаннями просимо. Тут котрого хочете вибирайте. Цар турецький бусурмен — всім вам відомо, як братія наша, православні християни, греки, біду терплять і в яким пробувають утиску від безбожних. Кримський хан також бусурмен, котрого ми, по нужді в приязнь прийнявши, які незносні біди прийняли єсьмо! Яка неволя, яке нещадне християнської крові пролиття і тіснота від польських панів — нікому з вас не треба казати: самі ви знаєте, що краще жиди і пса вони вважали, аніж нашого брата християнина. А православний цар християнський, великий государ східний з нами одного благочестивого грецького закону, єдиної віри, єдино тіло єсьмо церкви по православ'ю з Великою Росією, головою маючи Ісуса Христа. Той великий государ християнський, пожалувавши незносного озлоблення православної церкви в нашій Малій Росії, шестилітніх безупинних наших благань не відкинувши, тепер милостиве своє царське серце до нас прихиливши, своїх великих ближніх людей до нас з царською ласкою своєю прислати зволив. Його коли ми щиро полюбимо, крім його царської високої руки благодішнішого пристановища не знайдемо. А коли хто з нами не згоден, тепер куди хоче — вільна дорога!”

До сих слів весь народ закричав: “Волимо під царя східного православного кріпкою рукою в нашій благочестивій вірі умирати, аніж ненависнику Христовому поганинові дістатись!” По сім полковник переяславський Тертя, ходячи в кругу, на всі сторони питає: “Чи всі ви так призволяєте?” Сказали всім народом: “Всі однодушно”. Потім гетьман мовив: “Будь так! Нехай Господь Бог наш скріпить під його царською кріпкою рукою”. А народ за ним одногласно гукнув: “Боже, утверди, Боже, укріпи, аби-сьмо вівки одно були!”

І після того писар Іван Виговський, прийшовши, говорив, що козаки й міщани всі під государеву високу руку підклонились.

¹ Сього так гетьман не міг казати; не знати, чи “стилізували” се московські дяки, чи Виговський оповідав так Бутурлінові, щоб було йому приємніше чути.

І січня 8 ж дня гетьман Богдан Хмельницький і писар Іван Виговський, обозний, суддя, полковники, осавули військові, сотники й отамани у боярина Василя Васильовича Бутурліна з товаришами на розправнім дворі були. І боярин Василь Васильович говорив гетьманові Богданові Хмельницькому промову, і сказав: “Божою милістю великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Росії самодержець і многих держав государ і обладатель, прислав до тебе, Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, і до всього Війська Запорозького свою, царського величества, грамоту”. І ту государеву грамоту боярин Василь Васильович гетьманові віддав, а гетьман ту государеву грамоту прийняв з великою радістю, а прийнявши, поцілував, розпечатав, віддав писареві Іванові Виговському прочитати на голос при всій старшині Війська Запорозького і всяких людях. І писар Іван Виговський прочитав ту государеву грамоту всім людям явно. Гетьман і полковники, і всяких чинів люди, вислухавши государеву грамоту, зраділи з милості государевої, і гетьман сказав, що він, гетьман Богдан Хмельницький, з усім Військом Запорозьким раді великому государеві цареві і великому князеві Олексієві Михайловичу, всієї Росії самодержцеві, служити щиро і вседушно і за государеве многолітне здоров’я голови покладати, готові присягу йому зложити і в усім по його волі бути. І боярин Василь Васильович мовив: “Божою милістю великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Росії самодержець і многих держав государ і обладатель, жаує тебе, гетьмана Богдана Хмельницького, полковників і все Військо Запорозьке православної християнської віри — велів вас спитати про здоров’я”. І потім, як гетьман і полковники за государеву милість чолом ударили і спитали про здоров’я государя царя і великого князя Олексія Михайловича, боярин сказав: “Як ми поїхали від великого государя нашого, царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Росії, він на своїх великих преславних царствах Російського царства, дав Бог, був в добрім здоров’ї”. І після того говорив гетьманові: “Божою милістю великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович^{1*} велів тобі сказати: в попередніх роках і до нинішнього 162 року прислали до великого государя нашого* ти, Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького, і все Військо Запорозьке бити чолом, що пани-рада і вся Річ Посполита повстали на православному християнську віру грецького закону і на святі Божі церкви гоніння велике вчинили і від правдивої православної віри, в котрій ви здавна живете, почали вас відлучати і неволити до своєї римської віри, а по деяких містах в Короні й Литві запечатали благочестиві церкви, в інших учинили унію і всяке чинили над вами гоніння, зневагу і злості нехристиянські. А після того і помирившись з вами — спочатку під

¹ Пропускаю повторення титулів, означуючи ці місця зірочкою.

Зборовим, а потім під Білою Церквою, в правді своїй не устояли — церкви Божі, що в договорі написано було повернути з унії, не повернули, а котрі, небагато, і повернено, знов потім обернено на унію; хочачи православну християнську віру викоринити і святі Божі церкви до решти зруйнувати, війська свої на вас зібрали і багато городів і міст, і в тих городах і містах святі Божі церкви споганили, зневажили і зруйнували, православних християн духовного і світського стану багатьох невинно замучили і всяку злу наругу чинили. І ви, не хочачи відректися благочестивої християнської віри і святі Божі церкви в руїні бачити, по неволі покликали до себе в поміч кримського хана з ордою й почали стояти проти них за православну християнську віру і за святі Божі церкви, а у великого государя нашого милості просите, аби не дав гонителям вашим і кляत्वовідступникам викоринити православну християнську віру і святі Божі церкви зруйнувати і вас пожалував: велів вас — тебе, гетьмана, і все Військо Запорозьке прийняти під високу руку свою* з городами і землями, а ви великому государеві нашому* хочете служити і за його здоров'я проти кожного неприятеля стояти вівіки.

І по указу великого государя нашого*, його царського величества, переказувано до вас — до тебе, гетьмана Б.Хмельницького, і всього Війська Запорозького — що у великого государя нашого* з Яном Казимиром, королем польським і в[еликим] князем литовським, вічна угода і великому государеві нашому*, государеві християнському, нарушити вічну угоду без причини не можна було: за ті неправди, які вчинилися з королівської сторони в нарушення вічної угоди, великий государ наш* жде з королівської сторони поправи. Коли ж король і пани-рада не зроблять поправи по договору, то великий государ наш* терпіти їм не буде, за їх неправду буде проти них стояти, а йому, гетьманові, і всьому Війську Запорозькому дасть милостиве рішення. І ви, Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького, і все Військо Запорозьке, великому государеві нашому* били чолом: коли б царському величеству не можна було прийняти вас під свою государеву високу руку, то нехай би царське величество за вас уступився, задля православної віри і святих Божих церков, і велів вас помирити через своїх великих послів, щоб вам та згода була певна, — а самі ви миритись не хочете, тому що поляки в правді своїй не стоять. І по указу великого государя нашого* і вашому чолобиттю послано до Польщі, до короля Яна Казимира, великих повномочних послів, боярина і намісника великопермського князя Бориса Олександровича Репніна-Оболенського з товаришами, і велено говорити королеві і панам-радам про ту згоду і посередництво кріпко. І ті великі послі в розмовах говорили панам-радам, щоб король і пани-рада заспокоїли ту усобицю, з вами помирились, православну віру грецького закону не гонили, церков Божих не відбирали і неволі вам в нічім не чинили, а вчинили б згоду по Зборівському договору, і котрі церкви повернені були на унію.

і їх віддали б назад. А коли король і пани-рада то вчинять, з вами помиряться, в вірі вам більше не чинитимуть неволі і церкви Божі вернуть вам по давньому, то великий государ наш* задля православної християнської віри і святих Божих церков таку уступку зробить: тим людям, за котрими виявилась прописка в іменуванні государським і повинні вони були карі смерті¹, він велить їх провини вибачити. Та ще ті ж великі послы царського величства говорили: як обрано Яна Казимира на королівство, він присягав людям духовного і світського чину на тім, що йому в відносинах між ріжновірцями давати оборону і захист, самому ніяким чином за віру не тіснити і нікому того не допускати, а коли він тої своєї присяги не додержить, то він своїх підданих увільняє від всякої вірності й послушності, і розгрішення з того закляття свого не буде у нікого просити, і не прийме його. І він, Ян Казимир король, і пани-рада то все занедбали, згоди і посередництва відмовили, хочуть віру православну християнську викорінити, церкви Божі знищити, пішли на вас війною при самих же великих послах, а тих послів відправили з нічим. І великий государ наш, бачивши з королівської сторони таку непоправність і прикрості, вічної згоди нарушення і на православну християнську віру та на святі Божі церкви гоніння, і не хотячи того чути, щоб вам єдиновірним православним християнам бути в останнім знищенні, а церквам благочестивим в упущенні і нарузі від латинян, — велів прийняти під свою високу руку вас, гетьмана Богдана Хмельницького, і все Військо Запорозьке, з городами і землями, свободних від підданства королеві, через переступлення ним присяги, і велів вам чинити поміч своїми государськими людьми проти кривоприсяжців і хотящих знищити християнську віру. Отже, ти, гетьман Богдан Хмельницький, і все Військо Запорозьке, видівши до себе милість і жалування великого государя нашого*, аби служили-сьте йому і всякого добра хотіли і його милості були певні. А великий государ наш* буде вас — тебе, гетьмана, і все Військо Запорозьке, — держати в своїй милості і в обороні та охороні від неприятелів ваших”.

І, вислухавши мови, гетьман, вся старшина і всякого стану люди за государську милість били чолом. З розправного двору гетьман поїхав з боярином Василем Васильовичем з товаришами каретою до соборної церкви Успіння Пречистої Богородиці. А казанський преображенський архімандрит Прохор, рождественський протопоп Андреян, священники і диякони, що були послані з ними², за Спасовим образом³ прийшли до соборної церкви поперед їх. Коли боярин Василь Васильович і гетьман Богдан Хмельни-

¹ Мова йде про помилки в царським титулі в усякого роду листуванні з московським правительством і московськими людьми: московське правительство жадало кари смерті і грозило війною.

² З послами, з Москви.

³ В процесії.

цький прийшли до соборної церкви, стрів їх при вході переяславський протопоп Григорій і з усіх церков священики й диякони, з хрестами і кадилами, в ризах і проспівали: “Буде ім’я Господнє благословенне однині і довіку”. А як вступили до церкви, то архімандрит Прохор і протопоп Андреян і переяславський протопоп Григорій з усім освяченим собором, убравшись в ризи, хотіли почати слова присяги¹ по служебнику, присланому до них від государя. Але гетьман Богдан Хмельницький сказали², щоб боярин Василь Васильович з товаришами учинили присягу за государя*, щоб йому, государеві, не видавать їх, Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке, польському королеві, за них стоять, вольностей не нарушать; хто які маєтності у себе мав, тому всьому бути по давньому — і щоб великий государ пожалував: велів дати свої грамоти на їх маєтності.

Боярин Василь Васильович з товаришами говорили гетьманові, що в Московській державі давнішим великим государям нашим, царям і великим князям всієї Росії, присягали їх піддані, і великому государеві нашому* вони присягають на те, щоб їм великому государеві нашому служити, старатись і щиро всякого добра хотіти. А такого, щоб за государя присягати, — не бувало ніколи і надалі не буде: йому, гетьманові, і говорити про се не годилось, бо всякий підданий присягає своєму государеві. Нехай вони, гетьман і все Військо Запорозьке, як почали великому государеві служити і про що били чолом, так би й довели до кінця і присягли великому государеві по євангельській заповіді, без усякого сумніву. А великий государ буде їх держати в своїм милостивім жалуванні, в опіці, в обороні від неприятелів і в охороні, вольностей у них не відбере, і щодо маєтностей, хто чим володіє, великий государ їх пожалує — звелить володіти їм по-давньому.

Гетьман Богдан Хмельницький сказав їм, що він поговорить з полковниками і всіма людьми, які тепер при нім, гетьмані. І вийшовши з церкви, пішов на подвір’я до переяславського полковника Павла Тетері, і говорив про се з полковниками і всіма людьми довго. А вони³ стояли в церкві. Прислав з подвір’я до них до церкви полковників: переяславського Павла Тетерю та миргородського Григорія Сахновича, і полковники, прийшовши до них, говорили те ж саме: щоб їм присягти за государя.

Боярин Василь Васильович з товаришами говорили так само: се діло непристойне — щоб присягати їм за государя, ніколи не було того звичаю, щоб за государів піддані присягали, а присягають піддані государеві. Полковники говорили, що польські королі підданим своїм завсіди присягають. А боярин Василь Васильович з товаришами казали полковникам: що поль-

¹ “обѣщаніє къ вѣрѣ”.

² Так, мабуть: “гетьман і старшина”.

³ Московські послы.

ські королі чинять присягу своїм підданам, того за взірць ставити не годиться, бо ті королі невірні, і не самодержці, а в чім присягають, того ніколи не сповняють. А у попередніх великих государів, благочестивих царів і великих князів, всієї Росії самодержців, також і у великого государя нашого* Олексія Михайловича того ніколи не бувало, щоб присягати за них, великих государів. Прислано їх, боярина Василя Васильовича з товаришами, від великого государя до нього, гетьмана, і всього Запорозького Війська з государським милостивим словом, і як боярин Василь Васильович з товаришами сказали государеве милостиве слово гетьманові й їм, вони раділи государській милості, пішли до церкви, а таких непристойних речей не говорили. Та й тепер гетьманові і їм, полковникам, говорити про се не годиться, бо государське слово змінне не буває.

Полковники казали бояринові Василеві Васильовичу з товаришами: гетьман і ми тому віримо, але козаки не вірять і хочуть, щоб вони їм присягли. Боярин Василь Васильович говорив полковникам: "Великий государ наш* задля православної християнської віри й святих Божих церков зволив прийняти їх під свою государську високу руку по їх чолобиттю, і їм треба було пам'ятати государську милість, великому государеві служити, старатись і всякого добра хотіти, щоб усе Військо Запорозьке до присяги привести, а коли якісь несвідомі люди говорять такі непристойні слова, невідповідні до такого великого діла, то їм треба було показати свою службу великому государеві і таких несвідомих людей в таких словах гамувати". З тим полковники пішли від них до гетьмана.

Після того прийшли до церкви гетьман Богдан Хмельницький і писар Іван Виговський, а з ними полковники, сотники, осавули, отамани й козаки. Гетьман і писар Іван Виговський і полковники казали бояринові Василеві Васильовичу з товаришами, що вони у всім покладаються на государеву милість і готові по Євангельській заповіді вчинити великому государеві присягу всією душею, і голови свої за государське многолітне здоров'я скласти раді. А про свої справи будуть вони, гетьман і все Військо Запорозьке, бити чолом великому государеві.

І того ж дня, Божою милістю та поміччю Пречистої Богородиці і заступленням великих чудотворців Петра, Олексія, Йони, Филипа, московських і всієї Росії, і всіх святих, і за щастям великого государя* Олексія Михайловича, боярин Василь Васильович Бутурлін з товаришами привели під високу государеву руку гетьмана Богдана Хмельницького, писаря Івана Виговського, обозного, суддів і осавулів військових, полковників і все Військо Запорозьке. Гетьман Богдан Хмельницький, писар Іван Виговський, обозний, судді, осавули військові й полковники вчинили присягу государеві в тім, щоб їм з землями і городами бути під государевою високою рукою навіки невідступно. А приводив до присяги по служебнику архімандрит

Проход. Слова присяги¹ гетьман, писар, полковники й інша старшина говорили з слізьми і обіцяли служити великому государеві* Олексію Михайловичу, государині Марії Ілічній, благовірним царівнам і государським дітям, котрих Бог дасть государям, щиро добра хотіти і в усім бути в государевій волі без усякого сумніву, як то в присязі² написано. І після того, як гетьман Богдан Хмельницький, писар і полковники віддали присягу государеві*, тоді благовіщенський диякон Алексій кликнув многоліття государеві, на амвоні в соборній церкві, і як він кликав многоліття государеві, було тоді в церкві всенародне множество мужеського і женського народу, і багато плакало з радості, що Господь Бог сподобив їх бути всім під государевою царською високою рукою. І вчинивши присягу, гетьман з соборної церкви поїхав з боярином Василем Васильовичем і товаришами каретою на розправний двір, а полковники і всякі люди йшли пішо. А приїхавши на розправний двір, боярин Василь Васильович з товаришами по государевому* указу віддали гетьманові Богданові Хмельницькому государеве жалування: корогву, булаву, ферезію³, шапку і соболі. І під час, як щось передавалось, боярин Василь Васильович говорив гетьманові мову, згідно з государевим указом. Спочатку, як почав подавати корогву, говорив мову: «Божою милостю великий государ* Олексій Михайлович велів тобі, гетьманові Богданові Хмельницькому, казати: “Відомо всім, що нічого без Божої волі в людях не діється, але все будеється його волею”». Побачив се і наш благовірний і христорлюбивий государ*, що й те, що діється тепер в землі вашій неспокійній, Божою волею діється й будеється — він (Бог) великою милістю своєю промишляючи про вірних своїх, в землі сій від одступників і іновірних великим гонінням насилуваних, і тебе, благочесний гетьмане Війська Запорозького, з добротним воїнством твоїм підняв під оборону церкви святої і всіх православних тутешньої землі, і його ласкою всесильною підпоможений, покровом Пречистої Богородиці укритий, заходами святих руських за православних укріплений, ти досі за православ'я міцно борешся, здобуваючи православним побіду над насильниками. Порозуміває се й благовірний государ, що то всемилостивий Бог, хочачи піднести силу християнську, сю землю під скіпетром⁴ благовірного государя нашого, так як було за часів благовірного царя Владимира й інших його наслідників, вашим старанням зволив об'єднати. Сій волі Божій покорившись, по твоєму і всього воїнства твого бажанню, показує він вам свою царську ласку, і через нас — мене, боярина його царського пресвітлого величства з товаришами, сю корогву

¹ “Обѣщаніє къ вѣрѣ”.

² “обѣщанью”.

³ Верхню одѣжу.

⁴ Тут, видно, бракує кількох слів.

тобі, благочесний гетьмане, дарує. На сій царській своїй корогві подає тобі царя царів, всемілостивого Спаса, написаного на побіду над ворогами, Пресвяту Богородицю в покрову, преподобних печерських з святою Варварою — молитовників руських, на заступництво тобі і всьому твоєму православному воїнству. Аби всемілостивий Спас наш, так як колись — як оповідає історія про походження Чесного Хреста — дав побіду на ворогів православному цареві руському і всім християнам і згоду їм дарував, аби так і тобі з благочестивим воїнством дарував побіду над ворогами, які озлобляють церкву святу і православних утісняють, аби іменем Ісусовим всяке плем'я гордих впало на землю, вороги православних прогналися і згода запевнилася гоненим правовірним. І Пречиста Богородиця так, як колись вірних в Царгороді покривала чудодійним своїм покровом і всесильним своїм заступництвом, чудотворною іконою її показаним, тих ворогів, що озброїлися на вірних, одних чудодійно побила, інших з соромом прогнала, — нехай так і вас, на царській сій корогві написана і серед полків ваших ношена, вас од зброї іновірних покриває й побіду на них дарує, а тебе з усім православним військом і всіма вірними заховає невреждених. І святі Божі угодники руські Антоній і Теодосій з святою великомученицею Варварою — котрої святі мощі як дарунок многоцінний має ваш край, — так як в початках православ'я в сій Руській землі її силу вони православно утверждали, так і тобі нехай будуть скорими помічниками, укріплюючи спокій православ'ю. І ся корогва його царського величства всім ворогам вашим нехай буде знаком побіди страшним і в боях жахливим”.

Сказавши се, боярин Василь Васильович віддав гетьманові корогву. А віддавши корогву, мовив, передаючи булаву: “Інший знак держави своєї царської, отсю булаву посилає тобі благовірний і христілюбивий государ наш*, жалуючи тебе, — аби з нею щасливо начальствував над благочестивим військом і всіма людьми: тих, що гордяться на православ'я і тобі непокірних аби присмирив, військо ж твоє благочестиве, так як донині в добрім порядку тримав, аби й на будучі часи сим знаком пресвітлої царської держави, булавою, пильно міг управляти — аби сам вид війська, що ним гарно кермуєш, всіх ворогів, які повстають на вас, страшив і від вас проганяв”.

А віддавши булаву, боярин Василь Васильович сказав, передаючи одягу: “До сього ж благочестивий государ наш, цар і великий князь Олексій Михайлович, маючи знак орла¹, як орел бажав покрити гніздо своє і пташат своїх, так ласкою своєю государською схотів покрити город Київ і інші городи — колишне гніздо свого царського орла, і з ними пташат своїх вірних, що колись були під державою благочестивих царів, під охорону свою при-

¹ В гербі.

їняти. На знак такої своєї царської ласки дарує він тобі сю одержу, показуючи тим, що тебе і всіх православних, що піддаються під його пресвітлу державу, він зволив покривати невідмінною своєю государською ласкою. А ти, прийнявши її від царського величства і одягаючи сю теплу одержу, твою розпочату службу його царській державі і обороні православних розігрувай, щоб розпалившись запалом до віри православної й держави царського величства поборював ворогів”.

Віддавши одержу і передаючи шапку, сказав: “Голові твоїй, од Бога високим розумом умудреній, що обмірковує промисел благоугодний для оборони православ'я, пресвітле царське величство шапку сю на покриття дарує, аби Бог здоровою твоєю головою охороняючи, всяким розумом на добре порядкування преславного війська умудряв, аби вірні, маючи тебе гетьманом і тобою розумно покермовані, могли ногами ворогів попірати і нерозум гордих розумній голові твоїй покоряти. Благовірний государ наш*, даруючи через нас тобі се своє жалування, вітає й бажає всякого успіху і над ворогами перемоги, аби ти, тримаючися незмінно своєї обіцянки й присяги царській державі, многорозумну голову свою під його царську ласку схилиючи, тверду і незрушену вірність свою з усім своїм військом і всіма християнами заховував, а царське величство, вашою пильністю заохочений, міг ще більшу ласку над тобою і всім твоїм¹ простирати”.

Писареві Іванові Виговському, полковникам, осавулам і обозному, що були тоді, государеве жалування роздано згідно з государевим указом. Гетьман, писар, полковники, обозний, судді, осавули військові і сотники государеве жалування прийняли з радістю і били чолом за государеву ласку. Від розправного двору до свого двору гетьман Богдан Хмельницький велів государеве жалування — корогву — везти перед собою розгорнувши, а сам ішов за корогвою в государевім жалуванні — в фerezії й шапці, з булавою, пішо. І писар, полковники і багато всяких людей ішли за ним так само пішо до двору. А присягу государеві з гетьманом і писарем вчинили судді, осавули військові, обозний і полковники. А 9 дня січня боярин Василь Васильович з товаришами були в соборній церкві, архімандрит з усім освяченим собором приводили до присяги сотників, осавулів, писарів, козаків і міщан. І решту полковників і всякої старшини і козаків, які трапились в Переяславі, міщан і всякого чину людей теж привели до присяги. А скільки людей приведено до присяги і хто саме, се по йменням писано докладно в книгах.

¹Щось, мабуть, пропущено (військом?).

[2]

Лист гетьмана до царя, висланий з козацьким посольством до Москви, 17 лютого 1654 р.¹

Божою милістю великому государеві цареві і в[еликому] князеві Олексієві Михайловичу, всієї Великої і Малої Росії самодержцеві і інших многих держав государеві і обладателеві, вашому царському величеству² Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького, і все Військо Запорозьке низько до лиця землі чолом б'ємо. Од многих літ многочасно ми, Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького, і все Військо Запорозьке, борючися з ляхами і натиск їх відбиваючи, шукали помочі у Бога, і грамотами своїми через посланників своїх до пресвітлого лиця благочестивого царя, твого царського величества, чолом били і благали, щоб нам, православним християнам, бути під кріпкою і високою рукою Бога всемогущого і царя благочестивого, твого царського величества. І от тепер Бог всевидущий і вседаровитий несказаними своїми судами Божеськими заодно обоє зробив: і ляхам, ворогам нашим, гординю їх прискромив, і мисль добру в серце цареве тобі, великому государеві*, вложив: що твоє царське величество, поревнувавши по Бозі вседержителі і вірі православній східній, пожалував церков Божих і місць святих і над народом російським, благочестиво-християнським змилосердився, нас — Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, і все Військо Запорозьке і весь мир православний російський³ зволив милостиво пожалувати, ущедрити, захистити і під міцну і високу свою руку царську всеконечно прийняти. І як ближній боярин твого царського величества, намісник тверський Василь Васильович Бутурлін, окольничий і намісник муромський Іван Васильович Олфер'єв і думний дяк Ларіон Дмитрович Лопухін з наказу твого царського величества з грамотою до нас приїздили і про ласку безмежну царську нам оповістили, корогви військові й жалування велике твого царського величества нам віддали, розмову докладну⁴ про всякі справи з нами вчинили і несказанно нас урадували, — тоді ми, Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького, і все Військо Запорозьке і весь мир християнський по городах, селах і хуторах⁵, старшина і чернь, сповняючи непорочну заповідь Христа Бога нашого, по добрій і справді не вимушеній волі і рішенню нашому, не маючи ніякого лукавства в серці, вчинили-сьмо віру (присягу), совершенну тобі, ве-

¹ Виданий з московського "списку" (перекладу) Посольського приказу: Акты ЮЗР, X, с. 432—436.

² Тут повний довгий царський титул.

³ "російській".

⁴ "розговоръ пространный".

⁵ "деревнях".

ликому государеві*, і хоч які відомості мали про сусідніх царів, що запобігали нас до себе прилучити, ми, не дбаючи про них як невірних, всією душею тебе єдиного благочестивого великого государя нашого* вибрали, полюбили і всім серцем, силою і мислю до твого царського величества пристали. Тому сміло покладаємось на безконечну милість твого царського величества і що будемо чогось просити у тебе, великого государя нашого, сподіваємось одержати, бо всяко увірили ми слову твого царського величества, як той ближній боярин твого царського величества з товаришами умовив і завірив і в тій вірі нас непохитно утвердив¹. Тому посланників наших Самійла Богдановича, суддю військового, і Павла Тетерю, полковника переяславського, з товаришами з сею грамотою нашою до пресвітлого лиця твого царського величества відправляємо і просимо, аби їм твоє царське величество зволив праведні очі свої показати і милостиве вухо прихилити і благань наших не відкинув. Про що вони почнуть говорити і благати твоє царське величество, зволь їх ласкаво вислухати і нас, Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, і все Військо Запорозьке і весь мир християнський російський², духовних і світських людей, у всякім чину суцїх, що від тебе* ласки чекають, — пожалувати, ущедрити, права, церкви, привілеї і всякі свободи й держави дїбр³ духовних і світських людей, у всякім чину і стані⁴ суцїх — хто що мав од віків, від князїв і панїв благочестивих, від королїв польських надане в державі Руській⁵ — за що ми кров свою проливаємо, тримаючи то від дїдів і прадїдів і не даючи тому пропасти, — просимо, ей, просимо і до лиця землі упадаючи велико просимо твого царського величества: зволь, твоє царське величество, затвердити і грамотами своїми государськими укрїпити на віки. Бо таке ж государське слово твого царського величества нам той ближній боярин твого царського величества з товаришами обїцяв: “І більше тих речей⁶ одержите від великого государя, його царського величества, коли попросите — більшими, рече, свободами, державами і добрами пожалує його царське величество, паче королїв польських, княжат старих російських — тільки чолом бийте і вірно служїть його царському величеству”. Отже, вдруге і втретє припадаючи до лиця землі твоєму царському величеству, благаємо, аби все, що просимо тепер і будемо просити потім, від тебе, великого государя нашого, нам одержати, — аби ми, Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького, все Військо Запорозьке і весь мир православний російський, у всякім чині і стані проживаю-

¹ Мушу завважити, що сі слова звучать як певна гра слів, бо віра — се і присяга: “увѣрилъ и на той вѣрѣ насъ непоколебимыхъ утвердилъ”.

² “російскій”.

³ Володіння.

⁴ “преимущество”.

⁵ “въ государствѣ Російскомъ”.

⁶ Над словом “рѣчей” інший перекладчик вгорі написав “дѣлъ”.

чи, зрадувалися і звеселилися безконечною ласкою і пожалуванням твого царського величства, тобі* щиро прияли, прямо і вірно служили до кінця життя нашого, за твое царське величство на всіх ворогів і неприятелів міцно ставали і кров свою проливали: аби тільки Богові небесному вірували і поклонялися і царя єдиного під сонцем благочестивого, твого царського величства слухали й покорялися в роді і роді довіку. А твое царське величство, як орел гніздо своє покриває і дітей своїх любить, так і нас, вірних слуг своїх і підданих своїх, під покровом крил твоїх зволь ласкою своєю від усіх ворогів наших ненавидящих і обидящих, що воюють на нас, покривати, пильнувати і міцною рукою і військом своїм царським хоронити і завсіди в ласці своїй премногій захищувати — паки просимо, ей паки і паки просимо. Більше того в грамоті не пишемо: посланники наші скажуть тобі*. А ми себе глибокій ласці і несказаній щедроті твого царського величства віддавши, на віки Господа Бога, царя превічного, благаємо, аби вашому царському величству дав на пресвітлих престолах пресвітлого царства Російського многолітствувати і щасливо довгоденствувати, а всіх царів земних підручниками своїми мати, однині і довіку, того щиро бажаємо. Дано в Чигрині місяця марта 17 дня року 1654. Вашого царського величства вірні піддані, найнижчі й вірні слуги Богдан Хмельницький, гетьман, з Військом й[ого] цар[ського] величства Запорозьким.

[3]

**Статті, предложені козацьким посольством царському правительству
21 марта 1654 р., з царськими резолюціями на них¹**

Бьютъ челомъ великому государю царю и великому князю Алексѣю Михайловичю, всеа Великія и Малыя Росіи самодержцу, и многихъ государствъ государю и обладателю, его царскаго величства подданные, Богданъ Хмельницкой, гетманъ Войска Запорожского, и весь міръ христіянскій

¹ Се брульон (чорновик) “статей”, що заховався в тих же актах козацького посольства, при брульонах жалуваних грамот, виданих 27 марта. У вступі його сказано, що се написано в письмі, що прислали до бояр (Трубецького, Бутурліна, Головіна і Ал[маза] Іванова) козацькі послі 12 марта, “и что на которую статью царского величства изволенье, и то подписано подъ статьями”. Брульон сей був в руках Ал[маза] Іванова, що, властиво, вів переговори з посольством і укладав усі акти, і він же власноручно надав останню редакцію сим статтям. Кінець від слів: “А что въ писмѣ...” писаний його рукою. Потім поміта: “Таково писмо дано посланникомъ”, — очевидно, виправляючи їх назад на Україну. З самого тексту видно, що Алмаз Іванов не повторяв козацьких статей вповні, а робив з них вибірку — одно брав, інше відкидав, за рішенням бояр. Дата 12 марта написана на місці якоїсь іншої, вичищеної; вона неможлива, бо переговори з козацькими послами почалися 13 марта, як сказано вище. В однім з українських списків, виданим в “Історії Малоросії” Марковича (*Маркевич, История Малороссии*, т. III, с. 147) статті ці мають дату 21 марта, і дослідники приймають її.

російській, щобъ его царское величество пожаловалъ ихъ тѣмъ, о чемъ посланники ихъ бити челомъ учнутъ; а они его царскому величеству во всякихъ его государскихъ повелѣньяхъ служити будутъ во вѣки. И что на которую статью царского величества изволенье, и то подписано подъ статьями.

1. Чтобъ въ городѣхъ урядники были изъ ихъ людей обираны къ тому достойные, которые должны будутъ подданными царского величества урежати и доходы всякіе, въ правду, въ казну царскаго величества отдавати, для того, что царского бѣ величества воевода, пріѣхавъ, учалъ права ихъ ломать и уставы какіе чинить, и то бѣ имъ было въ великую досаду; а какъ тутошніе ихъ люди гдѣ будутъ старшіе, то они противъ правъ своихъ учнутъ исправлятца.

И сей статьѣ царское величество пожаловалъ, велѣлъ быть по ихъ челобитью. А быти бѣ урядникомъ въ городѣхъ войтамъ, бурмистромъ, райцамъ, лавникомъ, и доходы всякіе денежныи и хлѣбныи собирать на царское величество и отдавати въ его государеву казну тѣмъ людямъ, которыхъ царское величество пришлетъ; да тѣмъ же присланнымъ людямъ, кого для тоѣ сборныи казны царское величество пришлетъ, и надъ тѣми сборщиками смотреть, чтобъ дѣлали правду.

2. Писарю войсковому чтобъ, по милости царского величества, 1000 золотыхъ полскихъ для подписковъ давать, а на судей войсковыхъ по 300 золотыхъ полскихъ, а на писаря судейского по 100 золотыхъ полскихъ, на писаря да на хоружего полкового по 50 золотыхъ, на хоружего сотницкого 30 золотыхъ, на бунчужного гетманского 50 золотыхъ.

Царское величество пожаловалъ, велѣлъ быть по ихъ челобитью; а давать тѣ деньги изъ тамошнихъ доходовъ.

3. На писаря и на судей войсковыхъ, на 2 человекъ, и на всякого полковника и на ясауловъ войсковыхъ и полковыхъ чтобъ по мелницѣ было, для прокормленья, что расходъ имѣютъ великой.

Царское величество пожаловалъ, велѣлъ быть по ихъ челобитью.

4. На подѣлку наряду войскового и на пушкарей и на всѣхъ работныхъ людей, которые у наряду бывають, чтобъ царское величество пожаловать изволилъ учинить свое царское милостивое призрачье, какъ въ зиму, такъ и о станахъ, такожде на обозного арматного 400 золотыхъ, а на хоружего арматного 50 золотыхъ.

Царское величество пожаловалъ, велѣлъ давать изъ тамошнихъ доходовъ¹.

¹ По сім було написано, а потім зачеркнуено статтю: “Чтобъ царское величество пожаловалъ, велѣлъ имъ дать свои государевы жаловалныи грамоты на пергаментѣ, одну на волности казатцкіе, а другую на волности шляхетцкіе, за своими государскими (вислыми) печатами, для того, что они то получивше, сами смотрѣ межъ себя учинять: кто казакъ, тотъ волности казатцкіе имѣтъ будетъ, а кто мужикъ, тотъ будетъ повинность обыкную царскому величеству отдавати, какъ и прежь того бывало.

5. Послы которые издавна къ Войску Запорожскому приходятъ изъ чюжихъ краевъ, чтобъ гетману и Войску Запорожскому которые къ добру были, волно принять; а толко чтобъ имѣло быть противно царского величества, то должны они царскому величеству извѣщати.

По сей статьѣ царское величество указаль: пословъ о добрыхъ дѣлехъ принимать и отпускать; а о какихъ дѣлехъ приходили и съ чѣмъ отпущены будутъ, о томъ писать къ царскому величеству подлинно и вскорѣ. А которые послы присланы отъ кого будутъ царскому величеству съ противнымъ дѣломъ, и тѣхъ пословъ и посланниковъ задерживать въ войскѣ и писать объ нихъ о указъ къ царскому величеству вскорѣ жъ, а безъ указу царского величества назадъ ихъ не отпускать. А съ турскимъ салтаномъ и съ полскимъ королемъ безъ указу царского величества не ссылатца.

6. О митрополитѣ кievскомъ¹ посланникомъ изустной наказъ данъ. А въ рѣчахъ посланики били челомъ, чтобъ царское величество пожаловаль, велѣль дать на его маестности свою государскую жаловалную грамоту.

Царское величество пожаловаль: митрополиту и всѣмъ духовного чину людемъ на маестности ихъ, которыми они нынѣ владѣютъ, свою государскую жаловалную грамоту дать велѣль.

7. Чтобы царское величество изволилъ рать свою вскорѣ прямо къ Смоленску послать, не отсрочивая ничего, чтобъ непріятель не могъ исправитца и съ иными совокупитися, для того, что войска нынѣ принужены, чтобъ никакой ихъ лести не вѣрили, естли бъ они имѣли въ чемъ дѣлать.

Царское величество изволилъ на непріятеля своего, на полского короля, итти самъ и бояръ и воеводъ послать со многими ратми, по просухѣ, какъ конскіе кормы учнутъ быть.

8. Чтобы наемнаго люду здѣ по рубежу отъ ляховъ, для всякого безстрашія, съ 3000, или какъ воля царскаго величества будетъ, хотя и болши.

Царского величества ратные люди всегда на рубежѣ для Украйны обереганья есть и впередъ стоять учнутъ.

9. Обычай тотъ бываль, что всегда Войску Запорожскому платили. Бьютъ челомъ и нынѣ царскому величеству, чтобъ на полковника по 100 ефимковъ, на ясауловъ полковыхъ по 200 золотыхъ, на ясауловъ войсковыхъ по 400 золотыхъ, на сотниковъ по 100 золотыхъ, на казаковъ по 30 золотыхъ полскихъ давать.

Царское величество пожаловаль, свои государскіе грамоты на волности ихъ казатцкіе и шляхетцкіе, за своими государскими печатьми, дать имъ велѣль". Против сеі статті збоку приписано: "Ся статья надобъ ли² потому что грамоты посылають". Украинському шляхетству видано осібно жалувану грамоту разом з грамотою війську, 27 березня, і супроти сього отсю статтю пропущено.

¹ Збоку приписано, а потім зачеркнено: "Писать ли о митрополитѣ² потому что грамоты нынѣ не будетъ; а въ писмѣ о грамотѣ написано жъ (мабуть, треба: "не писано"): толко говорили словами".

И въ прошлыхъ годѣхъ присылалъ къ царскому величеству гетманъ Богданъ Хмельницкій и все Войско Запорожское и били челомъ многожды, чтобъ его царское величество ихъ пожаловалъ, для православные христiянскіе вѣры и святыхъ Божіихъ церквей, за нихъ вступился и принялъ ихъ подъ свою государеву высокую руку и на непріятелей ихъ учинилъ имъ помочь. И великому государю нашему, его царскому величеству, въ то время подъ свою государеву высокую руку приняты было васъ не мочно, потому что у его царского величества съ короли полскими и великими князи литовскими было вѣчное докончанье. А что ихъ королевскіе стороны царского величества отцу, блаженные памяти великому государю царю и великому князю Михаилу Ѳедоровичю, всеа Русіи самодержцу, и многихъ государствъ государю и обладателю, и дѣду его государеву, блаженные памяти великому государю святѣйшему патріарху Филарету Никитичю, московскому и всеа Русіи, и великому государю нашему царю и великому князю Алексѣю Михайловичю, всеа Русіи самодержцу, его царскому величеству, учинились многія безчестья и укоризны, и о томъ, по королевскимъ грамотамъ и по соймовому уложенію и по констытуціи и по посолскимъ договорамъ, царское величество ожидалъ исправленія; а гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское хотѣлъ съ королемъ полскимъ помирить, черезъ своихъ государевыхъ великихъ пословъ, тѣмъ способомъ: буде Янъ Казимеръ король учинить съ ними миръ по Зборовскому договору и на православную христiянскую вѣру гоненія чинить не учнетъ и уніатовъ всѣхъ выведеть, и царское величество виннымъ людемъ, которые за его государскую честь довелись смертныя казни, вины ихъ хотѣлъ отдать; и о томъ посылалъ къ Яну Казимеру королю своихъ государевыхъ великихъ и полномочныхъ пословъ, боярина и намѣстника великопермского князя Бориса Александровича Рѣпина-Оболенского съ товарищи. И тѣ царского величества великіе и полномочные послы о томъ миру и поступкахъ королю и паномъ радѣ говорили всякими мѣрами. И Янъ Казимеръ, король и паны рада ни на которую мѣру не сошли, и то великое дѣло поставили ни во что, и тѣхъ царского величества великихъ и полномочныхъ пословъ отпустили безъ дѣла. И великій государь нашъ, его царское величество, видя такіе съ королевскіе стороны многіе неисправленья и грубости и неправды, и хотя православную христiянскую вѣру и всѣхъ православныхъ христiянъ отъ гонителей и хотящихъ церкви Божія разорити и вѣру христiянскую искоренити, отъ латынъ оборонити, подъ свою государеву высокую руку васъ принималъ; а для вашіе обороны собралъ рускіе и нѣметцкіе и татарскіе рати многіе, идетъ самъ великій государь нашъ, его царское величество, на непріятелей христiянскихъ, и бояръ своихъ и воеводъ шлетъ со многими ратми; и на тотъ ратной строй, по его государеву указу, роздана его государева казна многая. И нынѣ имъ посланникомъ о жалованьѣ на Войско Запорожское говорить, видя такую царского величества милость и къ нимъ оборону, не довелось. А какъ былъ у гетмана у Богдана Хмельницкого

государевъ ближней бояринъ и намѣстникъ тверской Василей Васильевичъ Бутурлинъ съ товарищи, и гетманъ говорилъ съ ними въ разговорехъ о числѣ Войска Запорожского, чтобы учинить 60000; а хотя бъ де того числа было и болше, и государю де въ томъ убытка не будетъ, потому что они жалованья у государя просить не учнутъ; да и имъ Самойлу и Павлу и инымъ людямъ, которые въ то время при гетманѣ были, про то вѣдомо жъ. А что въ Малой Росіи въ городѣхъ и мѣстехъ какихъ доходовъ, и про то царскому величеству не вѣдомо; и великій государь нашъ, его царское величество, посылаетъ доходы описать дворянъ. А какъ тѣ царского величества дворяня доходы всякіе опишутъ и смѣтятъ, и въ то время о жалованьѣ на Войско Запорожское, по розсмотрѣнью царского величества, и указъ будетъ. А нынѣ царское величество, жалуя гетмана и все Войско Запорожское, хочеть послать своего государева жалованья по давнымъ обычаямъ предковъ своихъ, великихъ государей царей и великихъ князей російскихъ, гетману и всему Войску Запорожскому золотыми.

10. Крымская орда если бы имѣла вкинутися, тогда отъ Астрахани и отъ Казани надобно на нихъ наступити. Такожде и донскимъ казакомъ готовымъ быть; а нынѣ еще въ братствѣ дать сроку и ихъ не заирать.

Царского величества указъ и повелѣнье на Донъ къ казакомъ послано: буде крымскіе люди задору никакова не учинятъ, и на нихъ ходить и задору чинить не велѣно; а будетъ крымцы задоръ учинятъ, и въ то время царское величество укажетъ надъ ними промыслъ чинить.

11. Кодакъ городъ на рубежѣ отъ Крыму, въ которомъ гетманъ всегда по 400 человекъ держитъ и кормы всякіе имъ даетъ; чтобъ и нынѣ царское величество пожаловалъ кормами и порохомъ къ наряду изволилъ построити. Также и на тѣхъ, которые за порогами Коша берегутъ, чтобъ царское величество милость свою изволилъ показать: понеже нельзя его самого безъ людей оставлять.

О той статьѣ царского величества милостивой указъ будетъ впередъ, какъ про то вѣдомо будетъ, по сколко какихъ запасовъ, въ тѣ мѣста посылавано и сколко будетъ доходовъ въ сборѣ на царское величество.

[(Далѣь рукой думного дьяка Алмаза Иванова:)]¹

А что въ письмѣ жъ вашемъ написано: какъ великій государь нашъ, его царское величество, гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское пожалуетъ, свои государскіе грамоты на волности ваши дать велитъ, тогда вы смотрѣ межъ собою учините: кто будетъ казакъ, или мужикъ; а чтобъ число Войска Запорожского было 60000. И великій государь нашъ, его царское величество, на то изволилъ имъ, числу списковымъ казакомъ быть велѣлъ. И какъ вы посланники будете у гетмана у Богдана Хмельницкого, и вы бъ ему сказали, чтобъ онъ велѣлъ казаковъ разобрать вскорѣ и списокъ имъ учинилъ, да тотъ списокъ, за своею рукою, прислалъ къ царскому величеству вскорѣ.

[Акты ЮЗР. — Т. X. — Док. 8, XVII. — С. 477—484)]

¹ Нотатка Г.Ф.Карпова (прим. упор.).

[Переклад М.Грушевського]

Б'ють чолом великому государеві цареві і великому князеві Олексію Михайловичу, всієї Великої і Малої Росії самодержцеві і многих держав государеві й обдательеві піддані його царського величества Богдан Хмельницький, гетьман Запорозького Війська, і весь мир християнський російський, аби його царське величество пожалував їх тим (дав їм те), про що битимуть чолом (проситимуть) посланники їх, а вони його царському величеству служитимуть вівіки в усім, що їм государ повелить.

1. Щоб по містах урядники були обирані з людей того гідні, будуть вони повинні підданими царського величества правити, і всякі доходи по правді віддавати до казни; а то тому, що воєвода царського величества, приїхавши, почав би права їх ламати і якісь устави заводити, і то було б (українцям) прикро; а як будуть старшини місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами¹.

Щодо сеї статті царське величество пожалував — велів бути по їх прошенню. Мають по містах бути урядниками війти, бурмистри, райці, лавни-

¹ Щоб зрозуміти ці й інші статті в справі адміністрації й фінансів України, треба тямити, що гетьманський уряд, хоч фактично правив усім краєм в усіх справах, все-таки не вповні визволився від погляду на себе як на владу спеціально військовою. Тому не важився вповні стати між правительством царським і всіми іншими верствами України: за прикладом давніших польських порядків він допускав, що московське правительство може претендувати на безпосередню владу над невійськовою людністю України й побирання доходів з неї, тому так доволі нерішуче ставився в сих питаннях супроти московського уряду. З другого боку, він тут рахувався з старими традиціями, що козацьке військо діставало колись плату за службу з королівського скарбу, і не від того було, щоб діставати й тепер її — з скарбу царського. Але само собою виникало, що царський скарб в таких разі повинен побирати податки з української людності, як побирав колись королівський скарб. Звідси певна неясність і вагання в самих українських кругах. Безпосереднього збору податків Московою українське правительство не хотіло ні в яким разі й подавало компроміс. В статтях, поданих послами 14 березня, стояло: "Як по інших землях дань віддається разом (вдруг), воліли б і ми, щоб певною сумою давати за тих людей, що належать до твого царського величества; а коли б не могло бути інакше, то не згоджуватися ані на одного воєводу, і про се умовлятися (договариватца) — хіба би з тутешніх (українських) людей вибрати воєводу, чоловіка гідного, щоб по правді віддавав всі ті доходи його царському величеству". На се царське правительство не згодилося, забажало принаймні двох воєвод, у Києві і Чернігові, податки хотіло мати з людності безпосередньо, з тим, щоб збирали ці доходи місцеві виборні урядники й передавали московським зборщикам, які б мали контроль над сими місцевими урядниками. В останній редакції своїх статей послали додали все-таки, що воєводи з московських людей недопустимі, так само зборщики. Бояри супроти того справу воєвод промовчали, але глухо згадали, що такі московські люди будуть відбирати грошові збори і наглядати їх. Одначе завести того збору податків до царського скарбу московське правительство не наважилося, з огляду на рішення неохоту українського правительства і всієї людності. Тільки після того, як Брюховецький з компанією, сповняючи московську волю, подав таке прошення цареві, щоб він збирав податки, царське правительство відважилося на се. Але перша ж спроба викликала повстання на Україні, і після сього Москва більше до того не бралася.

ки, і доходи всякі грошеві і хлібні збирати на царське величство й віддавати до государевого скарбу тим людям, котрих пришло царське величство. І ті прислані люди, котрих царське величство пришло до того збору грошей, мають доглядати зборщиків, щоб робили по правді.

2. Писареві військовому по милості царського величства щоб давано 1000 [золотих] польських на підписків (канцеляристів), на суддів військових по 300 золотих польських, на писаря судейського по 100 золотих польських, на писаря й хору[н]жого по 50 зол[отих], на хору[н]жого сотенного по 30 золотих, на бунчужного гетьманського 50 золотих¹.

Царське величство пожалував, велів бути по їх прошенню; а давати ті гроші з тамошніх доходів.

3. На писаря і на суддів військових, на 2 чоловіка, на всякого полковника, осавулів військових і полкових, щоб було по млину, для вигодування, тому що несуть великі видатки.

Царське величство пожалував, велів бути по їх прошенню.

4. На роботи військової армати, на пушкарів і всіх робочих людей, що бувають при арматі, аби царське величство зволив вчинити милостиву ласку на зимове прогодування і пристановище; також на арматного обозного 400 золотих, а на хору[н]жого арматного 50 золотих.

Царське величство пожалував, велів дати з тамошніх доходів.

5. Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до Війська Запорозького, аби було вільно приймати², а коли б було щось противне царському величеству (в сих посольствах), мусять вони (українці) сповіщати царське величство.

До сеї статті царське величство велів: послів з добрими ділами приймати і відправляти і писати царському величеству вірно і скоро, за чим вони приходили і з чим їх одправлено. А котрі послі будуть присилатися з справами, противними царському величеству, тих послів і посланників затримувати в війську та писати про них зараз же до царського величства, а без дозволу царського назад їх не відправляти. А з турецьким султаном і з польським королем без волі царського величства не мати зносин.

6. Про митрополита київського дано послам усний наказ. А в розмовах послі били чолом, щоб царське величство велів дати свою государську жалувану грамоту на його маєтності.

Царське величство пожалував: митрополитові і всім людям духовного чину велів дати свою государську жалувану грамоту на маєтності, котрими вони тепер володіють³.

¹ На гетьмана призначалося Чигиринське староство, сей пункт пропущено тут, бо на се видано осібну царську грамоту.

² В першій редакції статей ще додано — “аби того цар за зло не мав” (“чтобы то его царскому величеству въ кручину не было”).

³ Грамота ся була приготовлена, але не вислана, тому що митрополит не виявив спочуття до об'єднання України з Москвою і вів себе неприязно.

7. Аби царське величство зволив послати своє військо під Смоленськ, не гаючися нітрохи, аби неприятель не міг собі ради дати і сполучитися з іншими (військами), бо тепер війська (польські) потомлені — нехай не вірять ніякому лукавству (поляків), коли б почали що вимишляти.

Царське величство постановив на неприятеля свого польського короля йти самому і бояр та воевод послати з великим військом, як просохне і почне бути паша.

8. Аби найманого війська тут на польським пограниччі, для безпечності, було з 3000 або скільки буде воля царського величства — хоч і більше.

Військові люди царського величства на пограниччі для охорони України завсіди були і надалі будуть стояти.

9. Завсіди був такий звичай, що Війську Запорозькому плачено. Б'ють чолом і тепер царському величству, аби давано на полковника 100 єфимків, на осавулів по 200 золотих, на осавулів військових по 400 золотих, на сотників по 100 золотих, на козаків по 30 золотих польських.

Попередніх літ прислав до царського величства гетьман Богдан Хмельницький і все Військо Запорозьке і били чолом багато разів, щоб його царське величство їх пожалував, уступився за них задля православної християнської віри і святих Божих церков, прийняв їх під свою високу руку і дав поміч на неприятелів. Великому государеві нашому в тім часі не можна було вас прийняти під свою государську високу руку, тому що у його цар[ського] величства була вічна згода з королями польськими і в[еликими] кн[язями] литовськими. А хоч з королівської сторони батькові цар[ського] величства святої пам'яті вел[икому] государеві Михайлові Федоровичеві і дідові його, святійшому патріархові Філаретові Никитичеві, і великому государеві нашому* Олексієві Михайловичу сталося багато нечесті і ганьби, то в тім згідно з королівськими грамотами і соймовими постановами царське величство чекав поправи, а гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке хотів помирити з королем польським тим способом, аби король Ян Казимир учинив з ними згоду по Зборівському трактату і православної віри християнської не гонив, уніатів усіх викоринив, — зате царське величство хотів вибачити вину всім винним людям, котрим за образу його государської честі належала кара смертна. Про се посилав він до короля Яна Казимира своїх великих і уповноважених послів, боярина і намісника великопермського Бориса Олександровича Рєпніна-Оболенського з товаришами. І ті великі і уповноважені послі царського величства про ту згоду і про вчинки королеві і панам раді говорили на всякі способи. Але Ян Казимир і пани рада на се ніяк не пристали, і велику справу взяли за ніщо, а тих великих і уповноважених послів царського величства відправили даремно. Тоді великий государ наш, видівши так багато несправності з королівської сторони, грубості і неправди, і бажаючи оборонити православну християнську віру і всіх православних християн від гонителів латинян (ка-

толиків), що хочуть церкви Божі знищити і віру християнську викоринити, прийняв вас під свою високу руку, а для оборони вашої зібрав багато руського, німецького і татарського війська — сам великий государ наш іде на неприятелів і посилає бояр своїх і воєвод з великим військом, і на те зібрання війська, за государевим наказом, роздано великі гроші. Тому їм, послам, тепер, бачучи таку ласку до них царського величства й оборону, говорити про плату Запорозькому Війську не годиться. І як був у гетьмана Богдана Хмельницького государів ближній боярин і намісник тверський Василь Васильович Бутурлін з товаришами, гетьман в розмовах говорив з ними про число Запорозького Війська, щоб зробити 60 тис., а коли б і більше того числа було, государеві в тім шкоди не буде, бо вони просити плати у государя не будуть; про се відомо їм, Самійлу і Павлу, й іншим людям, які тоді були при гетьмані. Які доходи в Малій Росії по городах і містах, про се царському величеству не відомо, і великий государ посилає дворян, щоб описали доходи. Як ті дворяни царського величства опишуть всякі доходи і обрахують, тоді, по обміркуванню царським величеством, буде наказ про плату Запорозькому Війську. А тепер царське величество, жалуючи гетьмана і все Запорозьке Військо, по давнім звичаям предків своїх, великих государів, хоче послати гетьманові і всьому Війську Запорозькому своє государське жалування золотими.

10. Коли б мала напасти Кримська орда, тоді треба на них наступити від Астрахані й Казані, також і донським козакам бути готовими. А тепер вона (орда) ще в братстві (з українцями), треба дати час і її не зачіпати.

Наказ і повеління до козаків на Дон послано: коли кримські люди не будуть зачіпати, то й на них іти не велено, а коли кримці зачеплять, то царське величество велить на них іти походом.

11. Кодак город на границі з Кримом, там гетьман завсіди по 400 чоловік держить і харч усякий їм дає — тепер нехай би царське величество пожалував, зволив наділити харчем і порохом для армати; також і тим, що за порогами Коша стережуть, аби царське величество зволив показати свою ласку, бо його не можна самого без людей лишати.

До сеї статті буде милостивий указ царського величства, коли буде відомо, скільки якого припасу туди послано, і скільки доходу буде зібрано на царське величество.

А що в вашім письмі написано: як великий государ наш гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке пожалує, свої грамоти государські на ваші вольності велить дати, тоді ви між собою розбір зробите: хто буде козак, а хто мужик, і щоб Війська Запорозького було 60000, — то великий государ наш на те дозволив: велів бути такому числу реєстрових козаків. Тож як ви, послани, будете у гетьмана Богдана Хмельницького, скажіть йому, щоб він велів скоро розібрати козаків, реєстр їм зробити, і той реєстр за підписею своєю прислав негайно царському величеству.

[4]

**Жалувальна царська грамота Запорозькому Війську,
27 березня 1654 р.¹**

Божією милостію, мы, великій государь царь и великій князь Алексѣй Михайловичъ, всеа Великія и Малыя Росіи самодержецъ² пожаловали есмь нашихъ царского величества подданныхъ, Богдана Хмелницкого, гетмана Войска Запорожского, и писаря Ивана Выговского, и судей войсковыхъ, и полковниковъ, и ясауловъ, и сотниковъ, и все Войско Запорожское: что въ нынѣшнемъ во [7]162 году, какъ по милости Божіи учинились подъ нашею государскою высокою рукою онъ гетманъ Богданъ Хмелницкой и все Войско Запорожское, и вѣру намъ великому государю и нашимъ государскимъ дѣтемъ и наслѣдникомъ на вѣчное подданство учинили, и въ мартѣ мѣсяцѣ присылали къ намъ великому государю, къ нашему царскому величеству, онъ гетманъ Богданъ Хмелницкой и все Войско Запорожское посланниковъ своихъ, Самойла Богданова, судью войкового, да Павла Тетерю, полковника переяславского; а въ листу своемъ къ намъ, великому государю, къ нашему царскому величеству, гетманъ писалъ и посланники его били челомъ, чтобъ намъ, великому государю, его гетмана Богдана Хмелницкого и все Войско Запорожское пожаловати, велѣти прежніе ихъ права и волности войсковые, какъ издавна бывали при великихъ князьяхъ русскихъ и при королехъ полскихъ³, что суживались и волности свои имѣли въ добрахъ и судахъ, и чтобъ въ тѣ ихъ войсковые суды никто не вступался, но отъ своихъ бы старшихъ судились, подтвердити, и прежнихъ бы ихъ правъ, какovy даны духовного и мірского чину людемъ отъ великихъ князей русскихъ и отъ королей полскихъ, не нарушить, и на тѣ бы ихъ права дати нашу государскую жаловальную грамоту, за нашею государскою печатью; и чтобъ число Войска Запорожского списковое учинить шестдесятъ тысячъ; а было бѣ то число всегда полно. А будетъ, судомъ Божіимъ, смерть случитца гетману, и намъ бы, великому государю, поволить Войску Запорожскому, по прежнему обычаю, самимъ межъ себя гетмана обирати; а кого оберуть, и про то намъ, великому государю, объявляти. А что на булаву гетманскую дано староство Чигиринское со всѣми приналежностями, тому бѣ и нынѣ мы, великій государь, пожаловали, велѣли при булавѣ быть. Имѣней казацкихъ и земель, которые имѣютъ для пожитку, чтобъ у нихъ отнимать не велѣть; также бы и вдовъ послѣ казаковъ остальныхъ дѣти поволности имѣли какъ дѣды и отцы ихъ. Послы которые издавна приходятъ къ Войску Запо-

¹ Друкується так само з брульонів Посольського приказу: Акты ЮЗР, X, с. 489–494.

² Повний титул.

³ Було написано і зачеркнено: “И великихъ князѣхъ литовскихъ и при княжатахъ русскихъ”.

рожскому изъ чужихъ земель, чтобъ гетману и Войску Запорожскому, которые будутъ съ добрымъ дѣломъ, тѣхъ бы принимати поволить; а толко бѣ что имѣло быть противно нашему царскому величеству, о томъ бы извѣщали намъ великому государю.

И мы, великій государь, наше царское величество, подданного нашего Богдана Хмельницкого, гетмана Войска Запорожского, и все наше царского величества Войско Запорожское пожаловали, велѣли имъ быти подъ нашею царского величества высокою рукою, по прежнимъ ихъ правамъ и привиліямъ, каковы имъ даны отъ королей полскихъ и великихъ князей литовскихъ, и тѣхъ ихъ правъ и волностей нарушивати ничѣмъ не велѣли, и судитись имъ велѣли отъ своихъ старшихъ по своимъ прежнимъ правамъ. А наши царского величества бояря и воеводы въ тѣ ихъ войсковые суды вступати не будутъ. А число Войска Запорожского указали есмя, по ихъ же челобитью, учинить спискового 60000, всегда полное. А буде, судомъ Божиимъ, смерть случитца гетману, и мы, великій государь, поволели Войску Запорожскому обирати гетмана, по прежнимъ ихъ обычаямъ, самимъ межъ себя; а кого гетмана оберутъ, и о томъ писати къ намъ, великому государю, да тому же новообранному гетману на подданство и на вѣрность вѣру намъ великому государю учинити, при комъ мы великій государь укажемъ. А при булавѣ гетманской староству Чигиринскому со всѣми его приналежностями, которые прежь сего при немъ были, указали есмя быти по прежнему. Также и имѣній казатцкихъ и земель, которые они имѣютъ для пожитку, отнимати у нихъ и вдовъ послѣ казаковъ остальныхъ у дѣтей не велѣли, а быти имъ за ними по прежнему. А буде изъ которыхъ пограничныхъ государствъ учнутъ приходитъ въ Войско Запорожское къ гетману къ Богдану Хмельницкому¹ послы о добрыхъ дѣлехъ, и мы, великій государь, тѣхъ пословъ гетману принимать и отпускать поволели. А изъ которыхъ государствъ и о какихъ дѣлехъ тѣ послы присланы и съ чѣмъ отпущены будутъ, и гетману о томъ о всемъ писати къ намъ, великому государю, вскорѣ. А буде которые послы отъ кого присланы будутъ съ какимъ противнымъ къ намъ, великому государю, дѣломъ, и тѣхъ пословъ въ войскѣ задерживать и писать объ нихъ къ намъ, великому государю, вскорѣ жъ, а безъ нашего царского величества указу назадъ ихъ не отпускать. А съ турскимъ салтаномъ и съ полскимъ королемъ, безъ нашего царского величества указу, ссылки не держать.

И по нашему царского величества жалованью, нашимъ царского величества подданнымъ, Богдану Хмельницкому, гетману Войска Запорожского, и всему нашему царского величества Войску Запорожскому быти подъ нашею царского величества высокою рукою, по своимъ прежнимъ правамъ и привиліямъ и по всѣмъ статьямъ, которые писаны выше сего². И намъ,

¹ Зачеркнено: "и ко всему Войску Запорожскому".

² Зачеркнено: "во всякомъ покоѣ и свободѣ безъ всякіе неволи служити имъ".

великому государю,¹ и сыну нашему, государю царевичу князю Алексѣю Алексѣевичу, и наслѣдникомъ нашимъ служити и прямити и всякого добра хотѣти и на нашихъ государскихъ непріятелей, гдѣ наше государское повелѣнье будетъ, ходити и съ ними битись и во всемъ быти въ нашей государской воли и послушаньѣ на вѣки.

А о которыхъ о иныхъ статьяхъ намъ, великому государю, нашему царскому величеству, тѣ вышеимянованные посланники Самойло и Павелъ именемъ Богдана Хмельницкого, гетмана Войска Запорожского, и всего нашего царского величества Войска Запорожского били челомъ и подали нашимъ царского величества ближнимъ бояромъ: “боярину и намѣстнику казанскому князю Алексѣю Никитичю Трубецкому, боярину и намѣстнику тверскому Василью Васильевичю Бутурлину, околничему и намѣстнику коширскому Петру Петровичю Головину, думному дьяку Алмазу Иванову” статьи, и мы, великій государь, тѣхъ статьей выслушали милостиво, и что на которую статью наше царского величества изволенье, и то велѣли подписать подъ тѣми жъ статьями, да тѣ статьи съ нашимъ царского величества указомъ велѣли дати тѣмъ же посланникомъ Самойлу и Павлу.

И хотимъ² его гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское держать въ нашемъ царского величества милостивомъ жалованьѣ и въ прирѣчьѣ, и имъ бы на нашу царскую милость быть надежнымъ.

Дана ся наша царского величества жалованная грамота, за нашею государственною печатью, въ нашемъ царствующемъ градѣ Москвѣ, лѣта отъ созданія міру 7163, мѣсяця марта 27 дня.

[*Другой рукой*: Подпись думного дьяка Алмаза Иванова. Писана на харатьѣ; кайма безъ фигуръ, богословія и государево имя писано золотомъ.

А на подписи писано:

Божією милостію, великій государь царь и великій князь Алексѣй Михайловичъ, всеа Великія и Малыя Росіи самодержецъ. Печатана новою печатью подъ гладкою кустодією].

[Акты ЮЗР. — Т. X. — Док. 8, XXI. — С. 489–494].

[Переклад М. Грушевського]

З ласки Божої ми, великий государ (і т. д.), пожалувалисьмо наших підданих Богдана Хмельницького, гетьмана Запорозького Війська, і писаря Івана Виговського, суддів військових, полковників, осавулів, сотників і

¹ Дальші слова про царевича дописані іншою рукою.

² Се той пункт, що Полетика в вищезгаданій своїй критиці наказу Малоросійської колегії вважав основною гарантією українських прав: «За всѣ свои службы, за всѣ прине-сенныя Російской имперіи пользы малоросійскій народъ за лучшее и всѣхъ сокровищъ дражайшее возмездіе почиталъ слѣдующія обнадеживанія: “А мы васъ всегда будемъ со-хранять при прежнихъ вашихъ правахъ, привилегіяхъ и вольностяхъ, и въ томъ бы вамъ на нашу государскую милость быть благонадежнымъ»».

все Військо Запорозьке, як в нинішнім [7]162 році гетьман Богдан Хмельницький і все Військо Запорозьке за ласкою Божою віддалися під нашу государську високу руку і вчинили присягу нам, великому государеві, і нашим дітям і наслідникам на вічне підданство і в місяці березні прислали до нас вони, гетьман Богдан Хмельницький і все Військо Запорозьке своїх посланників Самійла Богданова, суддю військового, та Павла Тетерю, полковника переяславського. В листі своїм до нас, великого государя, писав гетьман і били чолом його посланники, щоб ми, великий государ, пожалували його, гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке, — веліли потвердити їх права і вольності військової, які були при вел[иких] князях руських і королях польських, — що судилися (розумій: своїм судом) і вольності свої мали в маєтках і судах, — аби в ті їх військової суди ніхто не мішався, а щоб судилися вони своїми старшими, і щоб їх давніших прав, даних людям духовного і світського чину від великих князів руських і королів польських, ми не нарушали, і на ті їх права дали нашу жалувальну грамоту за нашою государською печаттю. Щоб Військо Запорозьке реєструє ми означили в шістдесят тисяч і те число щоб завсіди було заповнене. А коли б волею Божою прийшла гетьманові смерть, аби ми, великий государ, лишили Війську Запорозькому вибрати гетьмана, самим між собою, по давньому звичаю, а кого виберуть, вони про те об'являть нам¹. А що на булаву гетьманську дано було Чигиринське староство з усіма приналежностями, то щоб і ми, великий государ, пожалували, веліли бути йому при булаві. Маєтків козацьких і земель, які мають для прожитку, аби відбирати від них не веліли; також аби діти вдів, які зістаються після козаків, мали права такі, як діди й батьки їх. Послів, що здавна приходять до Запорозького Війська з чужих земель, котрі будуть з чимось добрим, тих гетьманові і Запорозькому Війську лишити приймати, а коли б щось було противне нашому царському величеству, аби про те зараз оповіщали нам, великому государеві.

І ми, великий государ, підданого нашого Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, і все наше Військо Запорозьке пожалували — веліли їм бути під нашою, царського величества, високою рукою, по давнішим їх правам і привілеям, даним їм від королів польських і вел[иких] кн[язів] литовських, і тих прав і вольностей нічим нарушати не веліли. Судитися веліли їм у своїх старших по давнішим правам їх, а наші царського

¹ Се потвердження 6 пункту козацьких статей 14 марта: “Борони Боже смерті на пана гетьмана, — тому що всяк чоловік смертний, й інакше бути не може, — аби Військо Запорозьке само між собою гетьмана вибирало і його царське величество сповіщало, — аби царське величество тим не ображався, бо то давній військовий звичай (чтобъ Войско Запорожское само межъ себя гетмана избирали и его царскому величеству извѣщали, чтобъ то его царскому величеству не въ кручину было, понеже тожъ давній обычай войсковый).

Государ велів і бояре приговорили: бути по їх прошенню (быть по ихъ челобитью)”.

величества бояри і воєводи в їх військові суди мішатися не будуть. Число Запорозького Війська, по їх власному прошенню, веліли ми означити в 60 000 реєстрових, і щоб завсіди було повне. А коли б волею Божою прийшла гетьманові смерть, ми, великий государ, лишили Запорозькому Війську вибирати гетьмана самим між собою, по давньому звичаю, а кого виберуть гетьманом, про те писати до нас, великого государя, а той нововибраний гетьман аби вчинив присягу нам, великому государю, при тім, кого ми вкажемо. А при булаві гетьманській веліли ми бути Чигиринському старосту, по попередньому, з усіма приналежностями, які були при нім давніше. Також маєтків козацьких і земель, які вони мають для прожитку, від них і від дітей вдів, які зістаються по козаках, ми не веліли відбирати, а бути при них по-давньому. А коли почнуть приходити в Військо Запорозьке до гетьмана Богдана Хмельницького послы з котрихось пограничних держав з чимось добрим, ми, великий государ, таких послів гетьманові лишили приймати і відправляти, а нам, великому государеві, зараз писати про все: з яких держав і в яких справах ті послы були прислані і з чим відправлені. А коли б якісь послы були прислані від когось з якоюсь справою, противною нам, великому государеві, — таких послів в війську затримувати і також зараз писати про них до нас, а без нашого указу назад їх не пускати. А з турецьким султаном і з польським королем без нашого указу зносин не мати.

І по нашій ласці підданам нашим: Богданові Хмельницькому, гетьманові, і всьому Війську Запорозькому бути під нашою високою рукою по своїм давнішим правам і привілеям і по всім вище писаним статтям; служити нам, великому государеві, і сину нашому государеві царевичеві князеві Олексієві Олексійовичеві і наслідникам нашим щиро, всякого добра шукати і на наших неприятелів, куди їм буде наш государський наказ, ходити і битись, і у всім бути в нашій государській волі вовіки.

А що вище згадані посланники Самійло і Павло іменем Богдана Хмельницького, гетьмана, і всього Війська Запорозького били чолом про інші статті нашому царському величеству і подали ті статті нашим ближнім боярам Олексієві Никитовичу Трубецькому, Василеві Васильовичу Бутурліну, Петрові Петровичу Головіну і думному дяку Алмазові Іванову, — ми, великий государ, ласкаво вислухали ті статті, і яка воля наша на котру статтю, то веліли ми підписати під тими статтями і ті статті з нашим указом веліли дати тим посланникам Самійлові і Павлові.

І хочемо ми його, гетьмана Богдана Хмельницького, і все Військо Запорозьке держати в нашій милостивій ласці і піклуванні — нехай вони будуть певні в нашій государській милості.

Дана ся жалувальна грамота нашого царського величества за нашою державною печаткою в нашім столичнім місті Москві року від сотворення світу 7162, місяця марта 27 дня. З Божої ласки великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович всієї Великої і Малої Росії самодержець.

бородька, — д. Розенфельд виводить його дату, 1767 р., і призначення — бути додатком до “наставлення” депутатові малоросійської колегії Наталіну — у 1766 р. починаються кодифікаційні роботи в Російській імперії. Була створена комісія для розробки нового Уложення, оскільки діючим було Соборне Уложення 1649 року. Від України до складу кодифікаційної комісії ввійшли представники старшинсько-шляхетської верхівки. Депутати одержали наказ добиватися визнання дворянського стану української панівної верстви та розширення їхніх станових прав і переваг. Найповніше ці прагнення викладені в збірнику “Екстракт малоросійських прав”, який склав член Генерального суду, в майбутньому канцлер уряду Катерини II, Олександр Безбородько (1747–1799) у 1767 р. Збірник призначався для Д.Наталяіна, обраного депутатом комісії від Малоросійської колегії.

“Екстракт малоросійських прав” сформований з норм державного, адміністративно-го та процесуального права. До збірника входять вступ, 17 розділів і додатків копій найважливіших юридичних актів. Як джерело це видання заслуговує на особливу увагу тому, що в ньому був зібраний значний юридичний матеріал, починаючи від королівських, князівських і царських договорів, грамот та указів і закінчуючи гетьманськими універсалами, витягами із збірників магдебурзького права, статутів Великого князівства Литовського і судової практики. Всі норми викладені в хронологічному порядку прийняття юридичних актів. Збірник твердо відстоює позицію збереження автономії права України. Повна власність на землю і неповна на селянина, права й привілеї в обов’язках перед державою — такий зміст розділів про становище панівної верстви.

“Екстракт малоросійських прав” 1767 р. цінний тим, що дає змогу простежувати розвиток окремих інститутів державного, адміністративного, фінансового, цивільного, кримінального і процесуального права упродовж майже двох століть. Збірник допомагає глибше зрозуміти суть права України з моменту договору 1654 р. до запровадження тут кріпосного права та ліквідації української державності. Після розпуску комісії “Екстракт малоросійських прав” О.Безбородька був переданий до архіву Сенату, де з ним ознайомився І.Розенфельд.

Пізніший “Екстракт” 1786 р., поданий М[иколаю] Пр[окоповичем] Василенком, він вважає доповненою новими матеріалами редакцією цього колезького екстракту 1767 р. Документ дійсно дуже важний, який повинен бути використаний дослідниками Гетьманщини — 1786 р., після введення в Україні загальноімперського адміністративно-територіального поділу, в канцелярії Малоросійської експедиції Сенату був розроблений новий збірник, основою якого були — “Екстракт малоросійських прав”, “Учреждение об управлении губерниями” 1775 р. та інші загальноросійські акти, прийняті в 1767–1786 рр. Новий збірник отримав назву “Экстракт из указов, инструкций и учреждений”. До нього входили як норми українського, так і норми загальноросійського законодавства з перевагою останнього. Видання було затверджене Сенатом і розіслане в міста України для практичного застосування.

Публікацію цього та інших правових документів Гетьманщини, здійснених Миколаю Василенком, див.: *Василенко Н.П.* Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материям на 19 частей. Собрано в правительствующем сенате по малоросийской экспедиции 1786 года. — Чернигов, 1902 (= Материалы для истории экономического, общественного и юридического быта старой Малороссии, издаваемые Н.П.Василенко. — Т. 2).

М.К.

Переяславська умова України з Московією 1654 року. Статті й тексти

Вперше опублікована в Києві в 1917 р. Часопис Союзу Визволення України у номері від 26 серпня 1917 р. повідомляє про вихід друком цього видання в Україні (Вісник СВУ. — Відень, 1917. — 26 серпня. — С. 558). У тому ж 1917 р. виходить у світ друге видання,

а в 1918 р. — третє видання без змін у друкарні Петра Барського. У 1991 р. О.Копиленко подав цю працю М.Грушевського з невеликим коментарем у збірнику праць: *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 53–94, 239–240. Останнє видання вийшло у 2003 р. у збірнику матеріалів та статей, присвячених Переяславській раді 1654 року: Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Ред. кол. П.Сохань, Я.Дашкевич та ін. — К., 2003. — С. 5–54. Видання підготовлене з мовною редакційною правкою за правилами О.Рибалка, прийнятими в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України для видання 50-томного зібрання творів М.Грушевського.

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Переяславська умова України з Московією 1654 року. Статті і тексти // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Ред. кол. П.Сохань, Я.Дашкевич та ін. — К., 2003. — С. 5–54.

Московське заслання М.Грушевського 1916–1917 рр. завершувалося епохальними подіями. Революційні події початку 1917 р. зруйнували підвалини Російської імперії, відбулося відречення імператора Миколи II та загалом династії Романових від влади, а отже, фактичне проголошення Росії республікою. Україна в такій ситуації отримувала шанс на самостійне визначення свого статусу вперше від часу Переяславської угоди 1654 р.

З українських інтелектуалів М.Грушевський чи не єдиний зрозумів важливість історичної інтерпретації цієї події в українсько-російських відносинах для майбутніх взаємин обох народів (див. також роботу: *Пічета В.* Прилучення України до Москви в московській історичній літературі // Шлях. — К., 1917. — № 5–6. — С. 87–101). Хоча й до цього часу він мав публікації на цю тему, де оглядав літературу предмета, писав про Переяслав у своїх популярних працях та синтєзах (так, у 1904 р. вийшла його праця, присвячена ювілею під назвою “250 літ”, див. останню публікацію: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2002. — Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1894–1907)”. — С. 236–240), однак у 1917 р. він вирішив ще раз повернутися до цієї теми. Тому його першою великою історичною публікацією після повернення в Україну в березні 1917 р. була “Переяславська умова України з Московією 1654 року. Статті й тексти”. Про її важливість для сучасників можуть свідчити три перевидання численними накладами впродовж 1917–1918 рр., у важкі роки становлення Української держави.

Наприкінці 20-х років ХХ ст. М.Грушевський ще раз повернувся до теми Переяславської умови 1654 р. на сторінках дев'ятого тому “Історії України-Руси” (Т. ІХ. — Кн. 1. — С. 751–769, 865–869) та в окремій джерелознавчій статті (*Грушевський М.* К истории Переяславской Рады 1654 года // Доклады Академии наук СССР. — Ленинград, 1929. — С. 299–305). У ній М.Грушевський видав знайдені в Москві його учнями В.Євфимовським та В.Юркевичем списки приведених до присяги старшин і козаків у Переяславі безпосередньо після ради. Нові джерельні матеріали дали змогу зробити висновки про нерівномірність та слабкість представлення козацької старшини, козаків та шляхти на Переяславській раді 1654 р. та про неоднозначне ставлення українців до цього зовнішньополітичного кроку гетьмана Богдана Хмельницького.

Погляди М.Грушевського на Переяславську умову 1654 р. дискутувалися та творчо інтерпретувалися у багатьох розвідках на цю тему В'ячеслава Липинського, Андрія Яковліва, Льва Окіншевича, Ростислава Лашенка, Олександра Оглобина та ін. Останній 350-літній ювілей цієї події був зустрінутий численними публікаціями, найважливіші з них: Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Ред. кол. П.Сохань, Я.Дашкевич та ін. — К., 2003; Переяславська Рада очима істориків, мовою документів / Упор. О.І.Гуржій, Т.В.Чухліб. — К., 2003; *Чухліб Т.* Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату. — К., 2003; *Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. — К., 2005; *Горобець В.* “Волимо царя східного...” Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007.

Детальніше про погляди М. Грушевського на Переяславську угоду 1654 р. писали такі вчені: *Basarab J. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study.* — Edmonton, 1982. — С. 129–133; *Мельник Л.* Переяславсько-московський договір 1654 р. в оцінці М. Грушевського // Осягнення історії. Збірник наук. праць на пошану проф. Миколи Ковальського з нагоди 70-річчя. — Острогож; Нью-Йорк, 1999. — С. 369–376; *Кравченко В.* Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). — С. 494–498; *Ясь О.* Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок ХІХ—кінець 80-х років ХХ століття) // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). — С. 550–563; *Федорук Я.* Українсько-московська угода 1654 р. в історико-правових дослідженнях кінця ХІХ—початку 50-х рр. ХХ ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2004. — № 4. — С. 415–417.

с. 35 *Моя бібліотека зісталася у Львові, матеріали, котрі я почав підбирати наново, лежать у Москві; я засипаний тепер іншою роботою* — М. Грушевському в досить скрутних обставинах довелося працювати над цим виданням. Перша світова війна застала його в Карпатах у с. Криворівні, де він відпочивав. Учений не міг повернутися до Львова, до своєї бібліотеки, оскільки головне місто Галичини швидко було захоплене російськими військами. Повернувшись до Києва через два місяці, в листопаді 1914 р., дорогою через Відень та Італію, М. Грушевський був арештований та відправлений на заслання, що тривало в Сибіру, Казані та Москві близько двох років. Сприятливіші обставини для наукової та публіцистичної праці відкрилися у Москві, хоч історик перебував і під наглядом поліції (див.: *Грушевський М.* Спомини // Київ. — К., 1989. — № 8. — С. 106–128; детальніше про його перебування в Москві під час заслання див.: *Мельниченко В.* Михайло Грушевський: “Я оснувався в Москві, Арбат 55”. — М., 2005; *Його ж.* Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті. — М., 2006). Коли повертався в Україну 11 березня 1917 р., у поїзді, в якому він їхав, виникла пожежа, внаслідок якої були втрачені книги, цінна колекція стародруків, недавні рукописи. Очевидно, М. Грушевський врятував рукопис статті про Переяславську угоду, встигнувши витягти її з палаючого вагона, адже ця праця вийшла друком у Києві однією з перших після його повернення в Україну в 1917 р.

с. 38 *...від часів Ю. Хмельницького, потім, як затерлася пам'ять про зміст Переяславської умови, а поширилися нові “статті”, видрукувані й розіслані по Україні царським правительством 1657 р.* — очевидно, щодо року тут помилка, адже за змістом йшлося про сфальшовані московським урядом у 1659 р. березневі статті, які були прийняті гетьманом Юрієм Хмельницьким 17 (27) жовтня 1659 р. на раді у Переяславі.

с. 43 *Так пише про се в своїм справозданні московський посол Кикін* — Василь Кикін (?–1676 р.) — російський дипломат, стольник, виконував важливі дипломатичні та розвідувальні доручення російського уряду в Україні під час гетьманування Богдана Хмельницького, Івана Виговського та ін. гетьманів. Уперше з'являється в Україні саме в посольстві боярина Василя Бутурліна, який очолював російську делегацію на Переяславській раді у січні 1654 р. Після Переяславської ради брав участь у прийнятті присяги цареві у Київському полку, див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1996. — Т. ІХ. — Кн. 1. — С. 744–746, 767–769.

с. 45 *Але московський уповноважений, ки[язь] Трубецькой, зрадливим способом постарався заманити до свого табору гетьмана з старшиною і, маючи їх в своїх руках, примусив зложити присягу цареві на статтях, мовляв, Б. Хмельницького, з ріжними новими московськими додатками* — спершу гетьманське посольство запропонувало проект договору, базований на т.зв. березневих статтях 1654 р. з

деякими змінами. У них йшлося про приєднання до Гетьманщини північної Чернігівщини, заборону московським воєводам втручатися у внутрішні справи, право гетьмана на дипломатичні стосунки з іншими державами (опубліковано за московською копією: *Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским. — Ч. I. — М., 1858. — С. 102—103*). Проте кн. О. Трубецької запросив самого гетьмана Юрія Хмельницького до себе в табір для підписання угоди. 17 жовтня 1659 р. відбулася неповна генеральна військова рада, за відсутності правобережних полковників. В оточенні 40-тисячного російського війська Ю.Хмельницький знову був обраний гетьманом та змушений підписати новий договір, нібито за березневими статтями 1654 р. Договір містив також 19 додаткових статей, які серйозно обмежували права Гетьманщини: гетьман не мав права вести самостійну зовнішню політику; українські залоги виводилися з Білорусі; козацька рада не могла без згоди царя переобрати гетьмана; без ради гетьман не міг призначати і звільняти полковників і генеральну старшину; київський митрополит мав визнати зверхність московського патріарха; московські воєводи засіли, крім Києва, також у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Умані, Брацлаві (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб, 1863. — Т. IV. — С. 263—274). Але восени 1660 р. Юрій Хмельницький, опираючись на широку підтримку старшини та населення, обурених поведінкою росіян, розірвав союз з московським царем та уклав новий договір з Річчю Посполитою, т.зв. Слободищенський трактат 1660 р. *Також див. коментар на с. 429.*

с. 46 ...устанавливают тот факт, что акты 1654 г. были уговою, договором між двома державами, що уставляв їх відносини на будуче. З невеликими виїмками, на сім ґрунті стояли взагалі ті дослідники, яким доводилося спинятися на сім штанні. Ті ж, що виступали проти цього і доводили, що договору не було, бо Україна просилася, мовляв, під руку московського царя, не ставлячи ніяких умов... — договірний характер українсько-російського договору 1654 р. підтримували здебільшого українські дослідники та російські історики-правники ХІХ—початку ХХ ст. А до другого ряду вчених, які приймали думку про відсутність договору і прийняття українців у підданство у 1654 р., належали переважно російські історики. Про розвиток поглядів російських учених на Переяславську умову 1654 р. у ХІХ—ХХ ст. і про те, що такі погляди і тепер переважають серед сучасних російських дослідників, нещодавно написав у великій розвідці Віктор Брехуненко, акцентуючи на “складниках великодержавницької російської концепції”: *Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). — С. 605—652. На тему Переяслава та російських планів на українські землі в історичному контексті див. також його монографію: Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. — К., 2005.*

с. 47 ...відкидаючи аргументи тих, які не добачали “договору” в акті об’єднання України з Москвою, авторитетний спеціаліст державного права барон Нюльде... — див. коментар на с. 424.

...гадка Куліша, нібито “по духу московського самодержавія” договору бути не могло, розбивається договірним характером пізніших актів між Москвою і Малоросією... — Пантелеймон Куліш виклав концептуально свою позицію у тритомному виданні: *Отпадение Малороссии от Польши (1340—1654). — М., 1888—1889. — Т. 1—3. У цій роботі Куліш вкрай негативно оцінив історичну роль українського козацтва. У його зображенні Переяславську угоду з Росією у 1654 р. Богдан Хмельницький, “показачений шляхтич”, будучи вороже налаштованим до Росії, прийняв як останній засіб врятувати свою владу. Куліш категорично заперечував існування будь-яких статей чи умов у січні 1654 р. Нібито тільки в часах гетьманів Івана Виговського та Івана Мазепи виникли в козацьких “крамольних” головах думки про якісь зобов’язання московського царя перед Україною. Детальніше погляди П.Куліша на Переяславську угоду див.: *Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654**

року (Історіографія та дослідження). — С. 487–488; Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок ХІХ—кінець 80-х років ХХ століття) // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). — С. 545–546.

с. 51 *Українська людиність однодушно огудила політику російського правління при нагоді вибору до Комісії уложенія 1767 р., в своїх звісних наказах...* — документацию для законодавчої комісії 1767 р. для українських земель видано в 1917 р., див.: Максимович Г.А. Выборы и указы в Малороссии в законодательную комиссию 1767 г. — Нежин, 1917. — Т. 1. Про комісію для укладання нового законодавства в Україні за правління Катерини ІІ писали багато вчених, див.: Багалеї Д.И. К истории Екатерининской комиссии для составления проекта нового уложения // Киевская старина. — К., 1885. — № 9. — С. 1–30; Владимирский-Буданов М.Ф. Проекты Киевской губернской канцелярии, представленные в Елизаветинскую и Екатерининскую законодательные комиссии // Киевская старина. — К., 1888. — № 5. — С. 37–43; Теліченко І.В. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии // Киевская старина. — К., 1890. — № 8. — С. 161–191; 1890. — № 9. — С. 390–419; 1890. — № 10. — С. 94–122; 1890. — № 11. — С. 251–272; 1890. — № 12. — С. 471–493; 1891. — № 1. — С. 73–97; 1891. — № 2. — С. 232–254; Дианин А. Малороссийское духовенство во второй половине ХVІІІ в.: по пунктам малороссийских депутатов, представленным в Екатерининскую комиссию для составления нового уложения // Труды Киевской духовной академии. — К., 1904. — № 8. — С. 589–628; № 9. — С. 109–159; Мельник Л.Г. Склад депутації від України до комісії по складанню нового “Уложенія” 1767–1768 рр. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 1994. — С. 70–73; Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. — К., 1996. (див.: Розділ V: Законодавча комісія 1767–1768 рр.: українські бажання і прагнення).

Звісний український громадянин Політика... — йдеться про Григорія Полетику (1725–1784) — українського громадсько-політичного діяча, письменника. У 1767 р. був обраний депутатом у законодавчу комісію від шляхетства Лубенського полку. На засіданнях комісії виступав за автономній устрій Лівобережної України та права українського шляхетства. Автор праць: “Сборник прав и привилегий малороссийского шляхетства”, “Записка, как Малая Россия во времена владения польского была разделена и о образе ее управления”, “Возражения на постановление Малороссийской коллегии господину депутату Д.Наталину” та деяких ін. Про нього писали: Лазаревский А.М. Частная переписка Григория Андреевича Полетики: 1750–1784 гг. // Киевская старина. — К., 1893. — № 3. — С. 493–527; № 4. — С. 98–119; № 5. — С. 209–227; № 6. — С. 491–506; № 10. — С. 112–123; № 11. — С. 298–316; 1894. — № 4. — С. 128–145; № 6. — С. 496–513; № 10. — С. 111–135; 1895. — № 5. — С. 239–262; № 6. — С. 350–366; № 7. — С. 85–99; Литвинова Т.Ф. Козацька проблематика у боротьбі Г.Полетики за українські історичні права // Запорозьке козацтво в пам’ятках історії та культури. — Запоріжжя, 1997. — С. 182–186; Когут З. A gentry democracy within an autocracy: the politics of Hryhorii Poletyka (1723–1784) // Harvard Ukrainian Studies. — Harvard, 1980. — V. 3–4. — P. 507–519; Литвинова Т.Ф. Суспільна думка України другої половини ХVІІІ—першої половини ХІХ ст.: Григорій та Василь Полетики / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1992.

с. 58 *Коли б доконче хотіли підвести ті відносини, в яких вона жила по з’єднанні з Московською державою, під якусь з прийнятих сучасною юридичною наукою форм державних сполучень, то я б також уважав їх найближчими до васальства — як се приймають понайбільше й сучасні дослідники (Коркунов, Сокольський, Мякотин, Покровський, Слабченко...* — про погляди цих учених на васальство, до якого схилився і сам М.Грушевський, див. коментарі на с. 424, 427–429.

...як-от відносини Болгарії до Туреччини, уставлені Берлінським трактатом 1878 р. — див. коментар на с. 428.

М.К.

З починів українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти

Публікується за виданням: *Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти // З починів соціалістичного руху. Мих[айло] Драгоманов і жєневський соціалістичний гурток / Зладив М.Грушевський. — Wien, 1922 (= Documents pour servir à l'histoire du mouvement social en Ukraine. Dragomanov et le groupe socialiste de Genève). — С. 5–102. Оригінал зберігається у: Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДАК України). — Ф. 1235, оп. 1, спр. 188, арк. 2–286. Автограф.*

Крім праці М.Грушевського до збірника увійшли Драгоманове «Передне слово [до "Громади"]» 1878 р. (с. 103–150), укладена М.Драгомановим, М.Павликом і С.Подолінським «Програма "Громади"» 1880 р. (с. 150–152), спогади Е.Бернштайна про М.Драгоманова і С.Подолінського (с. 153–161), статті М.Драгоманова «Малоруський інтернаціоналізм» (с. 161–168) і «Нації Східньої Європи та інтернаціональний соціалізм» (с. 169–183), роботи С.Подолінського «Соціалізм, нігілізм та тероризм. Відповідь "Старому російському соціалістови"» (с. 184–185) та «Людська праця і єдність сили» (с. 186–206), два листи С.Подолінського до К.Маркса (с. 207–208) та два листи Ф.Енгельса до К.Маркса з приводу статті С.Подолінського «Людська праця і єдність сили» (с. 209–211).

У сучасній науковій літературі історія українського соціалістичного руху, зокрема, роль у ньому М.Драгоманова, описана в: *Hornowa E. Ukrainski obóz postępowy i jego współpraca z polską lewicą społeczną w Galicji 1876–1895. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968; Himka J.-P. Socialism in Galicia. The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860–1890). — Cambridge (Mass.), 1983; Najdus W. Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska 1890–1919. — Warszawa, 1983; Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. — Чернівці, 2000; Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). — К., 2006.*

с. 87 Укр[аїнський] соціологічний інститут не залишить роботи коло приготування до систематичного видання важнішої літературн... — цей задум залишився незреалізованим. Український соціологічний інститут, що був заснований М.Грушевським за участю членів Української партії соціалістів-революціонерів восени 1919 р. у Відні й видав до 1921 р. вісім томів праць (зокрема, М.Грушевського, П.Христюка, М.Лозинського, В.Старосольського), надалі зіткнувся з проблемою нестачі фондів і браком достатньої кількості кваліфікованих працівників. Після переїзду в 1924 р. М.Грушевського і П.Христюка до УСРР перестав існувати. План М.Грушевського організувати діяльність Українського соціологічного інституту в Києві у рамках Всеукраїнської академії наук (ВУАН) наштовхнувся на протидію з боку Інституту марксизму-ленінізму й був реалізований тільки частково. У середині 1930-х років соціологічні дослідження в Україні повністю припинилися на тридцятиліття.

с. 88 ...перервані упадком галицького народовства в серед[ній] 1860-х рр. — твердження М.Грушевського про занепад у той час у Галичині народовецького руху, що був зорієнтований на доведення національної самобутності поділеного імперськими кордонами українського народу, помилкове. Учений, очевидно, переносив на Галичину наддніпрянську схему розвитку українського руху. Якщо на Наддніпрянщині український рух після Валуєвського циркуляра 1863 р. справді занепадав, то в Галичині відбувалося його ідейне та організаційне формування. Про галицьких народовців 1860-х років див.:

ЗМІСТ

	с. тексту	с. ком.
<i>М.КАПРАЛЬ, А.ФЕЛОНЮК.</i> “Коли гармати говорили, муза Клію не мовчала”: Наукова та науково-популярна спадщина М.Грушевського (1917–1923)	V	
Розділ I. НАУКОВІ РОЗВІДКИ ТА ПУБЛІКАЦІЇ	1	418
Від редакції [часопису “Україна”, 1917, кн. 1–2]	3	418
Велика, Мала і Біла Русь	5	419
Сполучення України з Московщиною в новішій літературі. Критичні замітки	17	422
Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти	35	430
З починів українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти	86	435
Розділ II. НЕКРОЛОГИ	199	462
Пам’яті Федора Вовка. † 29 червня 1918 р.	201	462
Розділ III. НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ ПРАЦІ	207	476
Занепад українського життя в XV і XVI в.	209	476
Острозька академія	214	476
Як козаки лагодяться в морський похід	224	481
Молоді літа Хмельницького	227	482
Перемога Хмельницького коло Жовтих Вод і Корсуня	229	482
Початки відродження в Західній Україні	233	483
Галицьке відродження і 1848 р.	236	485
Українські стародруки	239	486
Додаток I: НАУКОВІ РОЗВІДКИ ТА ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ГАСЛА (1912–1916)	243	491
Одна з легенд Хмельниччини. Хмельницький і линчаївці	244	491
Від редакції [часопису “Україна”, 1914, кн. 1]	248	493
Омельковичі	250	495
Дашкович Остафій	251	497
Дорошенко Михайло	252	500
Гуня Дмитро	253	502
Острянин Яцько	254	503
Гадяцька унія	256	503
Дорошенко Петро	259	508
Полуботок Павло	263	514
Козацтво на Україні	266	519
Україна. Історія	274	521

Додаток II: НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ НАРИСИ (1908–1923)	335	527
Вѣра и релігійнѣ обряды наших предкѣв	336	527
Пѣдкарпатска Русь в давнинѣ	338	527
Грецькі колонії на Україні	340	528
Про наш край і народ	343	528
Найдавнїша культура українсько-руських племен	346	528
“Ясне сонечко”	352	530
Володимир і Ярослав. Християнство на Україні	354	531
Ярослав Мудрий	357	532
Татарський погром України	358	532
Острог — осередок освіти на Україні	361	533
Київ — осередок культурного життя на Україні в XVII віці	362	534
Морські походи козаків	365	535
Про батька козацького Богдана Хмельницького	367	536
КОМЕНТАРІ	418	
СПИСОК ЦИТОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	542	
ПОКАЖЧИК	547	